

মন্দাকিনী

সংস্কৃত বিভাগৰ মুখপত্ৰ

২০১২-১৩ • ২০১৩-১৪ সংখ্যা

মহেন্দ্ৰ নাৰায়ণ চৌধুৰী বালিকা মহাবিদ্যালয়, নলবাৰী

সম্পাদিকা

মৰমী বৰঠাকুৰ শৰ্মা

मन्दाकिनी

संस्कृत विभागस मुखपत्र

महेन्द्र नारायण चौधुरी बालिका महाविद्यालय, नलबारी

२०१२-१७ • २०१७-१८ संख्या

सम्पादिका
मबमी बबठाकुर शर्मा

Mandakinee : Journal of Sanskrit Department, M.N.C. Balika Mahavidyalaya, Nalbari, Published by Marami Borthakur Sarma on behalf of the Sanskrit Department.

Issue : 2012-13 ● 2013-14

EDITORIAL BOARD

Advisors :

Dr. K.C. Goudo

Principal

Sri G.C. Barman

Vice-Principal

Editor :

Marami Borthakur Sarma

Member :

Sayanika Goswami

Printed at : Saraswati Press
College Raod, Nalbari (Assam)

সম্পাদকীয় কলম .....

ছাত্রসভা অধ্যয়ন তপঃ

“স্বী ভবতি পণ্ডিতঃ” অর্থাৎ গ্রন্থ থাকিলেহে পণ্ডিত হ'ব পাৰে বুলি জ্ঞানীলোকে সততে কোৱা কথা মোৰ এই মুহূৰ্তত মনত পৰিছে। কাৰণ গ্ৰন্থ অধ্যয়নৰ পৰা যি আনন্দ পোৱা যায় সেয়া আন ক'তো পোৱা নহয়। সম্পত্তি কিন্তু এই কথাষাৰ এলাগি হোৱা যেন মাজে মাজে বোধ হয়। কাৰণ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে মহাবিদ্যালয়ত কেতিয়া অধ্যয়নতকৈ অন্য দিশত বেছি গুৰুত্ব দিয়া আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হয় তেতিয়া এই পুৰণি কথাবিলাক কিছু সময়ৰ বাবে নিৰৰ্থক যেন লাগিলেও কিন্তু এখন সভাত বিজ্ঞজনে দিয়া ভাষণখিনি শুনিলে এনে লাগে যেন অধ্যয়নৰ গত্যন্তৰ নাই আৰু সফলতাৰ বাট কেতিয়াও চমু হ'ব নোৱাৰে। সংস্কৃতত কৈছে—

প্রথমে নার্জিতা বিদ্যা দ্বিতীয়ে নার্জিতম্ ধনম্।

তৃতীয়ে নার্জিতং পুণ্যং চতুৰ্থে কিং কৰিষ্যতি।।

অর্থাৎ জীৱন কালক চাৰি ভাগত ভাগ কৰি প্ৰথমভাগত বিদ্যা অৰ্জন কৰাৰ কথা কৈছে তেতিয়াহে দ্বিতীয় ভাগত ধনৰ মুখ দেখিব আৰু ধনৰ যত তৃতীয় ভাগত পুণ্য অৰ্জন কৰিব পাৰিব নহ'লে চতুৰ্থ ভাগত অর্থাৎ বুঢ়াকালত কোনো কৰাৰ সামৰ্থ্য নাথাকিব। এতিয়া কথা হ'ল ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক এই কথা ক'লে তেওঁলোকৰ প্ৰথম প্ৰশ্ন হ'ব পঢ়িলেনো কি হ'ব? তাৰ উত্তৰত এইবুলি ক'ব লাগিব যে পঢ়ি শুনি জ্ঞানী হ'লে নিৰ্ধন হ'লেও কোনোও অসন্মান নকৰে অস্তুতঃ মূৰ দাঙি খোজ কাঢ়িব পাৰিব। সংস্কৃতত ৰজাতকৈও বিদ্বানলোকক উচ্চ স্থান দি কৈছে—

বিদ্বত্ত্বঞ্চ নৃপত্বঞ্চ নৈব তুল্যঃ কদাচন।

স্বদেশে পূজ্যতে ৰাজা বিদ্বান সৰ্বত্র পূজ্যতে।।

অর্থাৎ নীতি শাস্ত্ৰই বিদ্বান আৰু ৰজাক কেতিয়াও সমান হ'ব নোৱাৰে বুলি যুক্তি দিছে কাৰণ ৰজাই নিজৰ দেশতহে সন্মান পোৱাৰ বিপৰীতে বিদ্বানজনে সকলোতে সন্মান পায়। কেৱল খাই লৈ জীৱন অতিবাহিত কৰিলেই জীৱন পূৰ্ণ নহয় সেয়ে সময় বালিত খোজৰ চিন থৈ যাবলৈ হ'লে আমি অধ্যয়নৰ দ্বাৰা মনটোক পুষ্ট কৰি মৌলিক চিন্তা-চৰ্চাৰে সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখন উৰ্বৰা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিলেহে উত্তৰ পুৰুষে আমাক কেতিয়াবা মনত পেলাব নহ'লে সকলোৱেই পাহৰণিৰ গৰ্ভত বিলীন হৈ যাব। সেয়েহে আমাৰ নৱ প্ৰজন্মৰ মাজত অধ্যয়নৰ মানসিকতা গঢ় দিয়াৰ চেষ্টা কৰিব লাগিব। তেওঁলোকৰ মনত গঢ় লৈ উঠা কিছুমান নিৰৰ্থক কথাৰ পৰা তেওঁলোকক মুক্ত কৰিবৰ বাবে এনে কিছুমান গ্ৰন্থ বাচনি কৰিব লাগিব যাতে প্ৰকৃতাৰ্থত মানুহ হিচাপে চিনাকি দিবৰ বাবে যিসমূহ গুণৰ প্ৰয়োজন হয় সেয়া আহৰণ কৰিব পাৰে।

নলবাৰীৰ মাজভাগত দানবাৰীৰ প্ৰয়াত মহেন্দ্ৰ নাৰায়ণ চৌধুৰীয়েও নিশ্চয় এনে যোগাত্মক চিন্তাৰেই এই স্ত্ৰী শিক্ষাৰ অনুষ্ঠানটিৰ বীজ এদিন ৰোপণ কৰিছিল যাৰ ফল আজি সমাজে ভোগ কৰিবলৈ পাইছে। এই মহাবিদ্যালয়ৰে সংস্কৃত বিভাগটো এটা অপৰিহাৰ্য্য অংগ কাৰণ ছাত্ৰীসকলে এই বিভাগত অধ্যয়ন কৰি সুন্দৰ ফলাফল প্ৰদৰ্শন কৰি গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি যিদিনা আনন্দিত মনেৰে গৃহাভিমুখী হয় সেই দৃশ্য দেখি আমি আপ্লুত হৈ পৰো। পুথিগত শিক্ষাৰ লগতে ছাত্ৰীসকলক সাহিত্য কৰ্মৰ প্ৰতি আগ্ৰহী কৰাৰ কাৰণে বিভাগীয় মুখপত্ৰ ‘মন্দাকিনী’ প্ৰকাশৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

আশা কৰিছো ‘মন্দাকিনী’ৰ প্ৰথম লিখনিৰে আৰম্ভ কৰা ছাত্ৰীসকলৰ সাহিত্য কৰ্ম এদিন বিশ্বসাহিত্যৰ বিশাল সমুদ্ৰত স্থান লাভ কৰক।

মৰমী বৰঠাকুৰ শৰ্মা

সম্পাদিকা ‘মন্দাকিনী’।

সূচীপত্ৰ

■ সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্যিক সৌন্দৰ্য	শ্ৰী মহেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা	01
■ 'সতী জয়মতী'ৰ কাব্যিক সৌষ্ঠৱ	শ্ৰী ড° দীপক কুমাৰ শৰ্মা	05
■ সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰচাৰত বিদেশী লোকৰ অৱদান : এক চমু বিৱৰণ	শ্ৰী জগন্নাথ শৰ্মা	12
■ হয়, মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য এই নলবাৰীৰে	শ্ৰী ডাঃ বাতুল ভট্টাচাৰ্য	17
■ সংস্কৃত ভাষাত ক্ৰিয়াপদৰ ৰং-ধেমালি	শ্ৰী জয়ন্ত শৰ্মা	21
■ সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি, ক্ৰমবিকাশ আৰু কালিদাসৰ নাটকত্ৰয়	শ্ৰী ড° মণি শৰ্মা শাস্ত্ৰী	26
■ কিৰাত আৰু ভাৰবি	শ্ৰী ড° গৌতম চৌধুৰী	33
■ Synthesis of Karma and Nisharma in Gita Ethics	শ্ৰী Pampi Das	37

সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্যিক সৌন্দৰ্য্য

মহামহোপাধ্যায় মহেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা

সুন্দৰৰ ভাৱ বা কাৰ্য্যই সৌন্দৰ্য্য। সুন্দৰ ভগৱানৰে স্বৰূপ। 'সত্যং শিৱং সুন্দৰম্।' ভগৱান সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰ। গতিকে তেওঁ সৃষ্টি কৰা কাৰ্য্য পৰিদৃশ্যমান জগতখনো সৌন্দৰ্য্যময়। পৰ্বত-পাহাৰ, নদ-নদী, সৰোবৰ, গছ-গছনি, বন-বননি, লতা-গুল্ম, ফল-ফুল, পশু-পক্ষী, নৰ-নাৰী এই সকলোতে বিৰাজমান হৈ আছে সৌন্দৰ্য্য? হয়তো সকলো ক্ষেত্ৰতে সকলো লোকৰে সেই সৌন্দৰ্য্যবোধ বা উপভোগ্য নহ'ব পাৰে; কিন্তু যিসকল প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য্যপ্ৰেমী বা সৌন্দৰ্য্য অভিঞ্জ সেইসকলে সকলো ক্ষেত্ৰতে সৌন্দৰ্য্য উপভোগ কৰে। যেনেকৈ বসভিঞ্জ বা প্ৰকৃত বসিকসকলে সকলো বসতে আনকি কৰুণ বসৰ মাজতো বসানন্দ উপভোগ কৰে।

ঋগ্বেদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কবিসকলে ৰচনা কৰা কাব্য-মহাকাব্য তথা নাটকাদি সংস্কৃত সাহিত্যত কবিসকলে কৰা বৰ্ণনাবিলাক কাব্যিক সৌন্দৰ্য্যৰে ভৰপূৰ। কলা-কৌশলী কবিসকলে যেতিয়াই উপৰিউক্ত বিষয়বস্তু তত্ৰ যেনে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰে পৰিপূৰ্ণ মনোহৰ বনৰাজি, পৰ্বত-পাহাৰ, সৰোবৰ বিলাকত ফুলি থকা পদুম,

হাঁহ, শৰালী, চাকৈচকোৱা আদি জলচৰ পক্ষীবিলাকে ক্ৰীড়া-কৌতুক কৰি থকা দৃশ্যৰাজি দৃষ্টিগোচৰ হয়, তেতিয়াই এইবিলাকে আলম্বন কৰি বাক্যৰে প্ৰকাশ হয় কবিৰ কাব্যত।

ইয়াৰ উপৰিও ভ্ৰমৰ গুঞ্জন, কুলি-কেতেকীৰ মাত, আকাশেদি উৰি যোৱা ৰাজহাঁহবোৰৰ কলৰব ধ্বনিৰ বৰ্ণনাৰে ৰসাল হৈ উঠে কবিৰ কাব্য। ঋগ্বেদৰ উষা বৰ্ণন মন্ত্ৰত আছে কাব্যিক সৌন্দৰ্য্য। যথা—

কন্যেব তথা শাসদানা এষি দেবিদেৱীময়ক্ষণাম।

সংস্ময়মানা যুবতিঃ পুৰস্তাদাৰ্বিৰক্ষাগি ক্ৰুতে বিভাতী।।

—(ঋগ্বেদ)

মন্ত্ৰটোৰ অৰ্থ হ'ল—

হে উষা দেৱী, তুমি প্ৰথমে কমনীয়া কন্যাৰ নিচিনা তনু শৰীৰেৰে বিবসনা হৈ বিচৰণ কৰি ফুৰিছ। তাৰ পিছত প্ৰগলভা হৈ হে দেৱী; তোমাৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণে সূৰ্যৰূপী প্ৰিয়জনৰ ওচৰলৈ আহিছ। তাৰ পিছত তুমি যুৱতী হৈ পতি সূৰ্য্যৰ সন্মুখত মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি তোমাৰ উজ্জ্বল বক্ষস্থলাদি প্ৰকাশ কৰিছ, উক্ত মন্ত্ৰটোৰ দ্বাৰা উষা কালছোৱাৰ অতি মনোমোহকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

ভক্তি শাস্ত্র শ্ৰীমদ্ভাগবততো ফুটি ওলাইছে
 প্রসংগক্রমে বর্ণনা কৰা বাসনীলা, গোপীগীত,
 বৈবত পৰ্বত বৰ্ণন আৰু দ্বাৰকাপুৰীৰ বৰ্ণন
 ক্ষেত্ৰতো কাব্যিক সৌন্দৰ্য্য। দৃষ্টান্তৰূপে মাত্ৰ এটা
 শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল—

বত্ৰপ্ৰদীপনিকৰ দ্যুতিভিৰ্ৰিত্ত
 ধ্বাস্তং বিচিত্ৰবভীষু শিখণ্ডিনোভ্ৰঙ্গ।
 নৃত্যন্তি যত্ৰ বিহিতা গুৰু ধূপমক্ষৈ-
 নিৰ্যাস্তমীক্ষ্য ঘনবুদ্ধয়া উন্নদন্তঃ।।

শ্লোকটিত দ্বাৰকাপুৰীৰ বম্য অট্টালিকা এটাৰ
 বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বমণীয় অট্টালিকাত খটোৱা
 বত্ৰৰাজিৰ কান্তিয়ে প্ৰদীপ সমূহৰ নিচিনা অন্ধকাৰ
 দূৰ কৰি পোহৰাই থকা, ভিতৰত জ্বলোৱা অগৰু
 আৰু ধূপৰ বাহিৰলৈ ওলাই অহা ধোঁৱাৰাশিকে
 মেঘ বুলি ভ্ৰান্ত হৈ পিজৰাৰ ভিতৰত থকা ময়ূৰ
 বিলাকে আনন্দতে মূৰ তুলি, কেকা ধ্বনিৰে নৰ্ত্তন
 কৰি থকা নাৰদ মুনিৰে দেখিছিল।

বাল্মীকি ৰামায়ণতো আছে অনেক কাব্যিক
 সৌন্দৰ্য্য। আৰ্য্যকবি বাল্মীকি মুনিৰে তাহানি
 কালৰ দণ্ডকাৰণ্যৰ মাজত থকা ঋষি-মুনিৰ অনেক
 আশ্ৰম, পাহাৰ-পৰ্বত, নদ-সৰোবৰ আদিৰ
 আলমতে কৰা বৰ্ণনাত আছে মধুৰ কাব্যিক
 সৌন্দৰ্য্য। ভগৱান ৰামচন্দ্ৰই এই দণ্ডকাৰণ্যৰ
 মাজতে বিচৰণ কৰি বনবাস খাটিছিল আৰু
 অৰণ্যৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যই তেওঁক মুগ্ধ
 কৰিছিল। (ৰামায়ণ, অৰণ্যকাণ্ড)

বিশেষকৈ হেমন্ত ঋতু বৰ্ণন প্ৰসংগত উল্লেখ
 কৰা শ্লোকসমূহ কাব্যিক সৌন্দৰ্য্যৰে ভৰপূৰ।

তাৰে ভিতৰত দুটা শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল—
 সেৱমানে দুঢ়ং সূৰ্যো দিশমন্তকসেৱিতাম্।
 বিহীন তিলকেৱন্তী নোভবাদিক্ প্ৰকাশতে।।
 ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে — সূৰ্যদেৱ দক্ষিণ
 দিশে গতি কৰাত, অৰ্থাৎ দক্ষিণায়ন হোৱাত, উত্তৰ
 দিশ তিলকবিহীন ৰমণীৰ নিচিনা অপ্ৰকাশিত হৈ
 শোভাহীন হৈছে।

প্ৰকৃত্য হিমকোষাঢ্যো দূৰসূৰ্য্যশ্চ সাম্প্ৰতম্।
 যথার্থনামা সুব্যক্তং হিমবান্ হিমাবান্গিৰিঃ।।

স্বাভাৱিকতে হিমৰে পৰিপূৰ্ণ হিমালয়
 পৰ্বত সম্প্ৰতি হেমন্ত কালত সূৰ্য্যই দক্ষিণ দিশে
 গতি কৰি দূৰলৈ যোৱাত, হিমবন্ত হিমালয়গিৰি
 এই নামটো যথার্থ নামেৰে সুব্যক্ত হৈ পৰিছে।

ৰবিসংক্ৰান্ত সৌভাগ্যন্তুয়াৰাবৃতমণ্ডলঃ।
 নিশ্বাসান্ ইবাদৰ্শ্চন্দ্ৰমান প্ৰকাশতে।।

ৰবি সংক্ৰমণ সৌভাগ্যবশতঃ তুয়াৰাবৃত
 স্থানসমূহ নিশ্বাসেৰে অন্ধ হোৱা (প্ৰতিবিশ্ব
 নেদেখা) আইনাৰ নিচিনা চন্দ্ৰও নেদেখা হৈছে।

‘বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম’—
 আলংকাৰিকসকলে সাধাৰণতঃ ৰসাত্মক বাক্যকে
 কাব্য বুলি কৈছে। তথাপি কাব্যৰ আকৰ্ষণ প্ৰেম
 আৰু সৌন্দৰ্য্য। মানুহ মাতেই প্ৰেম আৰু
 সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ। অকল মানুহেই নহয়, আনকি
 পশু-পক্ষীও মুগ্ধ হয় প্ৰেম আৰু সৌন্দৰ্য্যত। সেয়ে
 পৰৱৰ্ত্তী কবিসকলে সিবিলাকৰ ৰচিত কাব্য-
 নাটকাদিত প্ৰেম আৰু সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা মন
 পৰশাকৈ কৰিছে।

ভট্টিস্বামী বা ভট্টিহৰি নামৰ কবি জনাই

বচনা কৰা তেওঁৰ ভট্টিকাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গত
শব্দকালৰ বৰ্ণনা কৰা প্ৰায়ভাগ শ্লোকেই অতীব
বৰ্ণনীয়, মধুৰ তথা কাব্যিক সৌন্দৰ্য্যৰে সমৃদ্ধ।
তাৰে ভিতৰত কেইটিমান শ্লোকৰ উদ্ধৃতিৰে
লিঙ্গদৰ্শন মাত্ৰ কৰা হ'ল—

বিন্মাগতৈস্তীৰবনৈঃ সমৃদ্ধিঃ
নিজাং বিলোক্যাপহতাং পয়োভিঃ।
কুলানি সামৰ্ষ্যতয়েব তেনঃ
সৰোজলক্ষ্মীং স্থলপদ্মহাসৈঃ ॥

(সৰ্গ ২/৩)

নদী, সৰোবৰ আদিৰ তীৰত থকা বনৰাজিৰ
সৌন্দৰ্য্য পানীত প্ৰতিবিম্বিত হোৱা দেখি,
জনৰাশিয়ে সিহঁতৰ নিজা সৌন্দৰ্য্য অপহৰণ কৰি
লিয়া যেন ভাবি, ক্ৰোধাধিত হৈ তীৰস্থ বনৰাশিয়ে
স্থলপদ্ম বিলাকৰ বিকাশেৰে পদুমৰ নিচিনা শোভা
বিস্তাৰ কৰিছিল।

বনানি তোয়ানি চ নেত্রকল্লৈঃ
পুষ্পৈঃ সৰোজৈশ্চ নিলীনভৃঙ্গৈঃ।
পৰস্পৰাং বিস্ময়বন্তি লক্ষ্মী-
সালোকয়াধঃকুবিন্বাদবেণ ॥

(সৰ্গ ২/৫)

নদী, সৰোবৰৰ তীৰত থকা বনৰাজিয়ে আৰু
জনৰাশিয়ে বিস্ময় হৈ ভ্ৰমৰলীন হৈ থকা নেত্রসদৃশ
পুষ্পৰাজিৰে তথা পদ্মৰাজিৰে আদৰেৰে
পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৌন্দৰ্য্য দৰ্শন কৰিছিল যেন।

আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছো যে, পশু-
পক্ষী বিলাকেও প্ৰেম আৰু সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হয়।
তলত উল্লেখ কৰা শ্লোকটি তাৰেই পৰিচায়ক।

দন্তাবধানং মধুলেহিগীতৌ
প্ৰশান্তচেষ্টং হৰিণং জিঘাংসুঃ।
আকৰ্ণয়ুন্নুৎসুকহংসনাদান্
লক্ষ্যে সমাধিং ন দধে মৃগাবিৎ ॥

(ভট্টিকাব্য ২/৭)

বাতিপুৰা ভ্ৰমৰ গুঞ্জনত চিত্ত মগ্ন হৈ থকা
শান্ত হৰিণক ধনু-কাঁড় লৈ মাৰিবলৈ অহা ব্যাধক
দেখিও সি পলাবলৈ পাহৰিলে বা চেপ্টা নকৰিলে।
আন পক্ষি চিকাৰ কৰিবলৈ অহা ব্যাধেও
ক্ৰুড়ীসজ্জ ৰাজহাঁহবোৰৰ কলৰৰ ধ্বনি শুনি মুগ্ধ
হৈ লক্ষ্য হৰিণৰ প্ৰতি শৰ ক্ষেপণ কৰিবলৈ
পাহৰিছিল।

মহাকবি কালিদাস আজি বিশ্বজনীন
কবিকৰূপে সুখ্যাতি লাভ কৰিছে; কাৰণ কবিজনাৰ
কাব্যত এনে কিছুমান মানৱীয় চিত্ৰণ আছে যাৰ
কাৰণে বিশ্বৰ মনীষী সকলেও কবিজনাৰ প্ৰতি
আকৃষ্ট হৈছে। মহাকবি কালিদাসে প্ৰেম তথা
সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা পৰাকাষ্ঠা। বিশেষকৈ নাৰীৰ
সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাত বিশেষ কৃতিত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।
তেওঁ বচনা কৰা খণ্ডকাব্য মেঘদূতত আছে—

তয়ী শ্যামা শিখৰদশনা পক্ৰবিন্ধাধৰোষ্ঠী
মধ্যেক্ষমা চকিতহৰিণীপ্ৰেক্ষণানিম্ননাভিঃ।
শ্ৰোণীভাবাদলসগমনা স্তোকনত্ৰা স্তনাভ্যাং
যা তত্র স্যাৎসুৰতিবিষয়ে সৃষ্টিৰোদ্যেবধাতুঃ।

(উত্তৰমেঘ ২১)

মেঘদূতৰ উক্ত শ্লোকটিত বিৰহী যক্ষই তেওঁৰ
বিৰহিণী পত্নীৰ প্ৰতি বাৰ্ত্তাবাহক হিচাপে খণ্ড মেঘ
এডোখৰ পঠিয়াই নিজ পত্নীৰ ৰূপ বৰ্ণনাৰে

পৰিচয় কৰি দিয়া হৈছে।

হে মেঘ! তুমি দেখা পাবলগীয়া তেওঁ
(আমাৰ বিৰহিণী পত্নী)। তেওঁ ক্ষীণ দেহৰ পকা
ডালিমৰ নিচিনা ক্ষীণ কঙ্কাল, তেওঁৰ নাভি
গভীৰ, তেওঁৰ গতি নিতম্বৰ ভৰৰ কাৰণে ধীৰ,
স্তনদুটাৰ কাৰণে কিঞ্চিত অৱলহিত এওঁ যেন
নাৰীৰ সৃষ্টিৰ বিষয়ত প্ৰথম সৃষ্টিৰ গা জুৰোৱা
শীতলতা, তেওঁৰ গাৰ বৰণ জুইৰ পৰা তুলি অনা
এক সোণবৰণৰ লেখীয়া। তেওঁৰ দাঁত জোঙা,
তলৰ ওঁঠ পকা বিশ্বফলৰ নিচিনা, কৰঙণ ছিয়া,
তেওঁৰ চকু চক খোৱা হৰিণৰ চকুৰ দৰে। তেওঁ
শ্যাম (অৰ্থাৎ শীতকালত তেওঁৰ সৰ্বাংগতে
স্তনভাৰনমিতা (ঈষৎ অৱনমিতা) যিজনী যুৱতী

সকলৰ ভিতৰত সৃষ্টিকৰ্তা বিধাতাৰ একমাত্ৰ প্ৰথম
সৃষ্টি। এয়াই মহাকবিজনৰ সৌন্দৰ্য্যবোধৰ পৰিচয়
তথা বিদগ্ধতাৰ নিদৰ্শন। শেষত মহাকবি গৰাকীৰ
প্ৰশস্তি শ্লোক এটিৰে লেখা সামৰিলোঁ।

পুষ্পেষু জাতি নগৰেষুকাঞ্চী
নাৰীষু বস্তা পুৰুষেষুবিষ্ণুঃ।
নদীষু গঙ্গা নৃপতিষু বামঃ
কাব্যেষু মাঘঃ কবিকালিদাসঃ।।

ফুলৰ ভিতৰত জাতি ফুল, নগৰৰ ভিতৰত
কাঞ্চী নগৰ (তাহানি কালৰ), নাৰীৰ ভিতৰত
বস্তা, পুৰুষৰ ভিতৰত বিষ্ণু, নদীৰ ভিতৰত গঙ্গা,
নৃপতিৰ ভিতৰত বাম, কাব্যৰ ভিতৰত মাঘকাব্য
আৰু কবিৰ ভিতৰত কালিদাস শ্ৰেষ্ঠ কবি। ■

‘সতী জয়মতী’ৰ কাব্যিক সৌষ্ঠৱ

ড° দীপক কুমাৰ শৰ্মা

অসমৰ সংস্কৃত বিদ্বানসকলৰ মাজত পণ্ডিত ভৱদেৱ ভাগৱতী এটি পৰিচিত নাম। তীক্ষ্ণধী পণ্ডিত গৰাকীৰ “সতী জয়মতী” নামৰ কাব্যপুথিখন ১৯৩৩ চনতেই প্ৰকাশিত হয়।

১৯০২ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ২৭ তাৰিখে বৰ্তমানৰ নলবাৰী জিলাৰ কৈঠালকুছি গাঁৱত জন্মলাভ কৰা ভাগৱতীদেৱৰ ১৯৮৮ চনৰ ১৮ জুলাইত দেহান্তৰ হয়। আধুনিক শিক্ষাও লাভ কৰা ভাগৱতীয়ে পৰম্পৰাগত পদ্ধতিৰ সংস্কৃত পৰীক্ষাসমূহত বিশেষ কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰি ব্যাকৰণতীৰ্থ, বেদান্ততীৰ্থ প্ৰভৃতি উপাধিৰে বিভূষিত হয়। অসমীয়া ভাষাত কেইবাখনো গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰাৰ উপৰিও তেখেতে কেবাখনো সংস্কৃত পুথি লিখি উলিয়ায়। সিবিলাকৰ ভিতৰত সতী জয়মতী নামৰ কাব্য, নূতনং নাটকম্ নামৰ সৰু নাটক, শ্লোকমালা নামৰ ২২০ টা শ্লোকৰ সংকলন আৰু কথাকুসুমম্ নামৰ স্কুলীয়া পাঠ্যপুথি উল্লেখযোগ্য।

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ দিশৰ পৰা সতীজয়মতী পুথিখন খণ্ডবাক্য শ্ৰেণীৰ ৰচনা। মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহৰ আংশিকভাবে প্ৰতিফলন হোৱা

ৰচনাকেই খণ্ডবাক্য বুলি কোৱা হয়। সাহিত্যদৰ্পণত কবিৰাজ বিশ্বনাথে কৈছে- ‘খণ্ডকাব্যং ভৱেৎ কাব্যসৌকদেশানুসাৰি চ’ (৬-৩২৯)। সাধাৰণ কথাত এই কাব্যখনক গীতিকাব্য বুলি ক’ব পাৰি। আনহাতে এশটা শ্লোক সম্বলিত বাবে ইয়াক নীতিশতক, বৈৰাগ্যশতক, চণ্ডীশতক প্ৰভৃতিৰ দৰে শতক শ্ৰেণীৰ ৰচনাৰ অন্তৰ্গত বুলি কোৱাৰ অৱকাশ আছে। অসমৰ ইতিহাসৰ এটা অবিস্মৰণীয় ঘটনাৰ আধাৰত ৰচিত এই কাব্যখনিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে আহোম ৰাজপুৰুষ গদাপাণিৰ সাধ্বী পত্নী জয়মতীৰ স্বামীৰ হিতৰ বাবে কৰা অকল্পনীয় ত্যাগৰ মহিমা প্ৰদৰ্শন কৰা। বৰ্ণিত বিষয় ব্যঞ্জিত হোৱা বাবে পুথিখনিৰ মুখ্য চৰিত্ৰ জয়মতীৰ নামেৰে সতীজয়মতী বুলি নামকৰণ কৰা যুগুত হৈছে। পিছে এটা সাধাৰণ ক্ৰটি নাই বুলি ক’ব নোৱাৰি। সাধাৰণতে আন কবিয়ে কৰাৰ দৰে কবিয়ে ‘সতী জয়মতী’ৰ পিছত ‘কাব্যম্’ পদটি যোগ দিলে অধিক ৰজিতা খালেহেঁ তেন। অথবা, কাব্যখনিৰ নামটো ক্লীৰলিঙ্গত ব্যৱহৃত পদ হ’লে সি ‘কাব্যম্’ এই বিশেষ্য পদটিৰ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহৃত

হ'লহেঁতেন আৰু তেনে ক্ষেত্ৰতো ইয়াত কোনোৰূপ আসৌৱাহ নৰ'লহেঁতেন।

'প্ৰৱাহ' নামৰ তিনিটা সৰ্গত সতীজয়মতী কাব্যখন বিভক্ত। ইয়াৰ প্ৰথম প্ৰৱাহটো মুখ্য বিষয়বস্তুৰ পৃষ্ঠভূমি হিচাপে পৰিগণনা কৰিব পাৰি। অসমৰ প্ৰাগৈতিহাসিক তথা ঐতিহাসিক বৃত্তান্তসমূহৰ চমু উল্লেখৰে কবিয়ে মূল বিষয়ৰ পটভূমি ৰচনা কৰিছে। উগ্ৰতপা ঋষি বশিষ্ঠই সন্ধ্যা-ললিতা-কান্তাৰ মনোৰম কুলুধনিত বিমুগ্ধ হৈ এই ভূভাগতেই তপস্যাত আত্মনিয়োগ কৰিছিল। কবিৰ ভাষাত—

শ্ৰৱণসুভগশব্দৈঃ সান্ধ্যললিতকান্তৌ

গিৰিৰবতনুৰ্ভৱৈৰ্যাপ্তমঞ্জুনিকুঞ্জৈঃ।

ঋষিৰ ইহহৃষ্টঃ পুণ্যৱান্ সত্যৰূপো

বিমলতপসি যুক্তো ভূতৱান্ ৱৈ বশিষ্ঠঃ ॥

নীলাচল পৰ্বতত দেৱী আদ্যাশক্তিৰ যোনিপীঠ কামাখ্যাধাম অৱস্থিত। মধ্যযুগীয় বীৰ লাচিত বৰফুকন আৰু চিলাৰায় অসমভূমিৰ সুযোগ্য সন্তান। আনহাতে মহাপুৰুষ হৰিদেৱ আৰু শঙ্কৰদেৱে অসমৰ সমাজজীৱন সুশৃংখলিত কৰি থৈ গ'ল। মুনিপুত্ৰ পৰশুৰামৰ কীৰ্ত্তিৰ দ্বাৰা বিধৌত জলবাশিৰে বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰ এই অসমৰ বুকুৰে প্ৰৱাহমান।

চিলৰয়হৰিলাচিৎ শঙ্কৰাদিপ্ৰমুখ্যাঃ

শুভতনয়সমূহা আৰিৰাসন্ জনন্যাঃ।

বিমলসলিলধন্যো ব্ৰহ্মপুত্ৰঃ সুপুত্ৰো

মুনিতনয়প্ৰদত্ত শোভতেহদ্যাপি ভূমৌ ॥

কৃষ্ণ-ৰুক্মিণী, অনিৰুদ্ধ-উষাৰ প্ৰেম কাহিনীৰে

সমুজ্জ্বল এই অসম ভূমি। সমগ্ৰ ভাৰত ভূভাগত বল-বীৰ্য্য প্ৰদৰ্শন কৰা ঘটক, নৰক, বাণ, ভগদত্ত, সুধৰ্ম্ম আৰু কমতেশ্বৰ প্ৰভৃতি ৰাজন্যবৰ্গই এই ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই অসমভূমিৰ মহিমাৰ বিষয়ে সুবিদিত হৈ জানিবা আত্মীয়সকলক উপদেশ দিলে—“তোমালোকে মনুষ্যৰূপ ধাৰণ কৰি নিয়তিৰ নাট্যমঞ্চৰূপ কামৰূপধাম অধিকাৰ কৰাগৈ।”

অথ সুৰপতিৰস্যা জ্বাতৱান্ ৱৈ সমস্তং

নিজজননকুলস্য স্বৰ্গিনঃ সংদিদেশ।

অধিকুৰুত কুলীনা মৰ্ত্যজন্মং প্ৰগৃহ্য

নিয়তিনটমঞ্চং কামৰূপপ্ৰদেশম্ ॥

ইন্দ্ৰবংশীয় চুকাফা প্ৰভৃতি ৰজাসকলে এই ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। আন বংশৰ ৰজাই বল-বীৰ্য্যৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ সমান স্থান অধিকাৰ কৰিব পৰা নাছিল। ইন্দ্ৰবংশীয় এই ৰজাসকলক 'আহোম' নামেৰে জনা যায় (১-২৫)। আনহাতে 'আহোম' সকলৰ নামানুসাৰে তথা এই ভূভাগৰ অসমানতাৰ বাবে এই ৰাজ্য 'অসম' নামেৰে জনাজাত হয় (১-২৬)। দ্বিতীয় 'প্ৰৱাহ'ত আহোমবংশীয় যুৱক গদাপাণিৰ জয়মতীৰ সৈতে সম্পন্ন হোৱা বিবাহৰ বৰ্ণনা আছে। তেওঁলোকৰ মধুৰ যুগ্মজীৱনৰ বৰ্ণনা এই সৰ্গৰ মুখ্য বৰ্ণনীয় বিষয়। তৃতীয় 'প্ৰৱাহ'ত পোৱা যায় ল'ৰাৰজা চুলিক্কাৰ পৰা বিপদ শঙ্কা কৰি গদাপাণিয়ে গৃহত্যাগ কৰি পলাই যায়। ৰজাই জয়মতীক ধৰাই নি অশেষ নিৰ্যাতন দিয়ায়; পিছে তেওঁৰ উদ্দেশ্য সফল নহ'ল। অবৰ্ণনীয় শাৰীৰিক ক্লেশ সহ্য

কবিব নোৱাৰি জয়মতীয়ে দেহ ত্যাগ কৰে। জয়মতীৰ এই আত্মত্যাগেই কাব্যখনিৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয়। পিছে বিষয়বস্তুৰ বিন্যাসৰ ক্ষেত্ৰত ঈষৎ হীন-ডেঢ়ি বৈ যোৱা যেন অনুভূত হয়। মুখ্য বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ পুটভূমি হিচাপে উপস্থাপন কৰা প্ৰথম 'প্ৰবাহত' কবিয়ে অধিক সময় ব্যয় কৰাৰ ফলত মূল বিষয়ৰ অধিকতৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা দিয়াৰ অৱকাশ বৈ গ'ল।

কাব্যখনিৰ সৰ্গতিনিটাত ক্ৰমে মালিনী, মন্দাকিনী আৰু বংশস্বৰিল ছন্দ ব্যৱহৃত হৈছে। অৱশ্যে তিনিওটা সৰ্গৰেই সামৰণিৰ শ্লোককেইটা ক্ৰমে অক্ষৰা, শাৰ্দূলৱিক্ৰীড়িত আৰু লীলাখেল ছন্দত ৰচিত। মালিনী, মন্দাকিনী প্ৰভৃতি ছন্দৰ একোটা হৈ ত সাক্ষাৎক লয় থাকে আৰু গীতিধৰ্মী কাব্যৰ বাবে ইবিলাক উপযোগী। প্ৰসঙ্গক্ৰমে ক'ব পাৰি মহাকবি কালিদাসৰ মেঘদূত কাব্যখনি সম্পূৰ্ণভাৱে মন্দাকিনী ছন্দত ৰচিত। আনহাতে, অক্ষৰা প্ৰভৃতি ছন্দ কমকৈ হ'লেও প্ৰয়োগ কৰি ভাগৱতীদেৱে শ্লোকৰচনাৰ সিদ্ধহস্ততা প্ৰদৰ্শন কৰিছে। আকৌ, কাব্যখনিৰ অন্তিম শ্লোকটো লীলাখেল ছন্দত ৰচিত।

কাৰং কাৰং ক্ষোণ্যা লীলাং শুদ্ধৈয়ামুক্তা দেহং
সাধস্যাসামাদৈ সম্প্ৰায়াদ্ৰম্যে স্বৰ্গীয়ে হৰ্ম্যে।
যাৱচ্চন্দ্ৰস্য সূৰ্য্যাস্বা জীৱা দ্ৰক্ষ্যন্তি ৰ্যোন্নি
স্বতশ্চিহ্নানি শ্ৰেষ্ঠায়া ভাস্যন্তি স্বাশ্বেহস্মাকম্ ॥
লীলাখেল ছন্দৰ প্ৰতিটো চৰণত পোন্ধৰটা
বৰ্ণ থাকে। আৰু সমগ্ৰ বৰ্ণ হৈছে গুৰুবৰ্ণ। মন্তব্য
নিঃস্প্ৰয়োজন যে এনেকুৱা শ্লোক ৰচনাৰ বাবে

তীক্ষ্ণ মননশীলতা তথা অনুশীলনৰ প্ৰয়োজন।

বিভিন্ন ধৰণৰ অলংকাৰৰ সূচাৰু প্ৰয়োগ সতীজয়মতী কাব্যৰ অন্যতম আকৰ্ষণীয় বিষয়। অনুপ্ৰাস আৰু যমকৰ প্ৰয়োগে শ্লোকসমূহ মনোহৰ কৰি তুলিছে। যেনে—*চকাৰ নাস্যদ্ধৰ্হৰা মনোহৰা* (৩-৩৩), *বিশুদ্ধপ্ৰেমা বলবাংস্তদা গদা* (৩-৩৮), প্ৰভৃতি কাব্যংশত অন্যান্য অনুপ্ৰাসপ্ৰযুক্ত হৈছে। আকৌ প্ৰথম প্ৰবাহৰ বহুসুৰভিপ্ৰয়াণে... (১১) শ্লোকটোত বজা চুকাফাৰ শাসনকালৰ কাব্যিকভাৱে বৰ্ণনা দি কোৱা হৈছে যে বজাজন 'শাসনে শ্ৰীনিৱাসঃ'। এই বাক্যাংশৰ দুই ধৰণে অৰ্থ কৰিব পাৰি—'তেওঁ (চুকাফা) শাসনকাৰ্য্যত শ্ৰীনিৱাস অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ দৰে আছিল'; অথবা 'তেওঁৰ শাসনত শ্ৰী অৰ্থাৎ লক্ষী নিৱাস (বসবাস) কৰিছিল'। নিঃসন্দেহ, এনেকুৱা বাক্যাংশই মনোৰম শ্লেষ অলংকাৰৰ সৃষ্টি কৰিছে। কাব্যখনিৰ পৰা এনেধৰণৰ উদাহৰণ আৰু দিব পৰা যায়। অকল শব্দালংকাৰেই নহয়, কেবাপ্ৰকাৰৰ অৰ্থালংকাৰৰ প্ৰয়োগ কাব্যখনিত দেখা যায়। উপমা, ৰূপক আদিৰ যথার্থ ব্যৱহাৰ বিভিন্ন শ্লোকত পৰিলক্ষিত হয়। আনহাতে 'প্ৰেমানন্দে ভৱতি সকলো হাস্যৰিখাসভূমিঃ' (২-১০) প্ৰভৃতি সাধাৰণ বচনৰ ব্যৱহাৰে সংশ্লিষ্ট শ্লোকটোত অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ ঘটাইছে। এই সন্দৰ্ভতেই নিম্নোদ্ধৃত শ্লোকটিলে আঙুলিয়াব পাৰি।

মুকুটমণিমবীচিৰ্দীপ্যমানা সমস্তা-
দহসদতিপ্ৰহাসৈর্দ্বিজৰাজং নভঃস্থম্।
শশিকৰনিকৰাণাং কিন্তু কোপো ন জাতো
মধুবমধুবমেরং সজ্জনানাং চৰিত্ৰম্ ॥

শ্লোকটিৰ অন্তিম চৰণটিত এটা সাৰ্বিক বচন প্ৰয়োগ কৰা হৈছে—সজ লোকসকলৰ চৰিত্ৰ সঁচাকৈয়ে মধুৰ। ইয়াৰদ্বাৰাও অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰৰ সৃষ্টি হৈছে। আনহাতে, এই শ্লোকটোৰ প্ৰথম দুশাৰীৰ জৰিয়তে কোৱা হৈছে যে ৰজাৰ (চুকাফাৰ) মুকুটৰ মণিৰ প্ৰভাই আকাশৰ জোনক জানিবা তিবন্ধাৰহে কৰিছিল। ইয়াত উপমানমণিৰ প্ৰভাতকৈ উপমেয় চন্দ্ৰৰ কিৰণৰ ন্যূনতা আছিল বুলি ব্যঞ্জিত হৈছে। সেয়েহে ইয়াক ব্যতিৰেক অলংকাৰৰ দৃষ্টান্ত বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। অৱশ্যে, এই কথা কৈ থোৱা যুগুত হ'ব যে কালিদাস প্ৰভৃতি মুৰ্খ্য কবিসকলৰ ৰচনাৰাজিৰ দৰে এই কাব্যখনিত অলংকাৰপ্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত বাহুল্য পৰিলক্ষিত নহয়। পিছে অলংকাৰৰ আধিক্য নাথাকিলেও সঙ্গীতধৰ্মী আবেদনময় শ্লোকৰ সমাবেশ সতীজয়মতী কাব্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। পূৰ্বোদ্ধৃত 'কাৰং কাৰং' (৩-৪২) শ্লোকটোৰ উপৰিও এই সন্দৰ্ভত দৃষ্টান্তৰূপে নিম্নোদ্ধৃত শ্লোকদুটালৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

লসতু লসতু ৱাণী শ্বেতপদ্মে সুৰম্যে
চলতু চলতু হংসী পাদপাৰ্শ্বে জনন্যা।
ৱদতু ৱদতু ৱীণা ৰম্যহৃষাচ তস্য
দহতু দহতু ৱিন্মং সৈৱ ভাষা সুহাসা।।(১-১)
স্মাৰং স্মাৰং পৰমপুৰুষং সৃষ্টিপালং পৰেশং
কাৰং কাৰং চৰণকমলে চাৰ্চনং তস্য পত্ন্যং।
ধাৰং ধাৰং জঠৰভৰণং দিৱ্যৰূপা সহিত্ৰী
তুৰ্ণতুৰ্ণ ভৱতি ৱিপুলা গাৰ্দ্ৰদেশেন দেৱী।।(২-২২)
সংস্কৃত কবিসকলে কি ছুমান বস্তুক

একোটাইত বিশেষ ৰূপত কল্পনা কৰি আহিছে। অলংকাৰশাস্ত্ৰত ইয়াকে কোৱা হৈছে 'কৱিসময়'। 'সতী জয়মতী'ৰ কবিগৰাকী এই কৱিসময় সমূহৰ সৈতে সম্যকভাৱে পৰিচিত আছিল। যেনে, "অৱিজয়ত ...." (১-১৭) শ্লোকটোৰ অন্তিম চৰণত ৰজা চুকাফাৰ যশস্যা বৰ্ণনা কৰি কোৱা হৈছে "ধৱলিতযশ উচুস্তস্য চাত্ৰ প্ৰদেশে"। ইয়াত যশস্যাক ধৱল অৰ্থাৎ বগা বস্তু বুলি কল্পনা কৰা হৈছে। অলংকাৰশাস্ত্ৰত কৱিসময় ৰ আলোচনা সন্দৰ্ভত পোৱা যায় যে মহাশূন্য (ব্যোম) আৰু পাপ হৈছে ক'লা। যশস্যা, হাঁহি, কীৰ্তি আদি বগা বুলি কোৱা হয়। (তুলনীয়—মালিন্যং ব্যোম্নি পাপে যশসি ধৱলতা ৱৰ্ণ্যতে হাসকীৰ্ত্ত্যোঃ, সাহিত্যদৰ্পণ ৭-২৩)। কৱিসময় ৰ এনে সুচাৰু প্ৰয়োগে কাব্যখনৰ সাহিত্যিক গুৰুত্ব বৃদ্ধি কৰিছে।

কাব্যখনত বিভিন্ন কাব্যৰসৰ সমাহাৰ ঘটিছে। প্ৰথম প্ৰৱাহ ত আহোম নৃপতিসকলৰ বীৰত্বব্যঞ্জক বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে বীৰৰসৰ আভাস সৃষ্টি হৈছে। বিভাৱ-অনুভাৱ আদিৰ উপযুক্ত সময় সাধিত নহ'লে সেয়া ৰসৰ আভাস বুলি কোৱা হয় (তুলনীয়, তদাভাসা অনৌচিত্যপ্ৰৱৰ্ত্তিতা; কাব্যপ্ৰকাশ, ৪-৫১)। বীৰৰসৰ স্থায়িভাৱহ'ল উৎসাহ। সেই উৎসাহৰূপ স্থায়িভাৱ আলোচ্য সন্দৰ্ভত ৰসলৈ পৰ্য্যৱসিত হ'ব পৰাগৈ নাই। দ্বিতীয় প্ৰৱাহ ত গদাপাণি আৰু জয়মতীৰ যুগ্ম জীৱনৰ চিত্ৰ প্ৰতিপাদিত হৈছে। দম্পতীহালৰ পৰস্পৰৰ মধুৰ প্ৰেমৰ বৰ্ণনাত সঞ্জোগশৃঙ্গাৰ ৰস সৃষ্টি হৈছে। আনহাতে তৃতীয়

সংস্কৃত ভাষাৰে প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিৰ বশীভূত
 প্ৰত্যাহ্বান জনাবলৈ তেওঁ ইচ্ছুক আছিল।
 অৱালুলোচে বিপুবৃন্দমৰ্দনঃ
 কৰোমি যুদ্ধে বলিদানমাত্মনঃ।
 তথাপি নৈৱং কুলকীৰ্ত্তিৰৈভৱম্
 দদামি ৰিভ্যদ্বিপুহস্তকামুৰ্কাৎ।।(৩-১৩)।
 কিন্তু পত্নীৰ নেৰা নেপেৰা অনুৰোধ
 প্ৰত্যাখ্যান কৰিবলৈ অপাৰগ হৈ গদাপাণি নগা
 পাহাৰলৈ পলাই যায়। পিছে, অত্যাচাৰী বজাই
 পত্নী জয়মতীক অশেষ নিৰ্যাতন কৰাৰ বাতৰি
 পাই গদাপাণি থিৰেৰে ব'ব নোৱাৰিলে।
 ছদ্মবেশেৰে তেওঁ পত্নীৰ ওচৰলৈ লৰবি আহিল।
 জয়মতীবিহীন সংসাৰ তেওঁৰ বাবে নিৰৰ্থক।
 পত্নীৰ প্ৰেমত উদ্বাউল গদাপাণিয়ে জয়মতীৰ
 শাৰীৰিক ক্লেশ সহন কৰিব নোৱাৰি পতিৰ
 সবিশেষ কৈ যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ জয়মতীক
 পৰামৰ্শ দিলে।

বিষয়নিষ্ঠ দৃষ্টিভঙ্গী লৈ ৰচনা কৰা
 সতীজয়মতী কাব্যখন এখন বৰ্ণনামূলক
 কাব্য। লক্ষ্য কৰা যায় যে কৰুণৰসসিক্ত
 শ্লোকৰ আলমত গদাপাণি-জয়মতীৰ প্ৰখ্যাত
 জীৱনগাঁথা বৰ্ণনা কৰাই কবিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য।
 সেয়েহে চৰিত্ৰ চিত্ৰনৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া
 কেন অনুভূত নহয়। তথাপি কাব্যখনৰ মুখ্য পুৰুষ
 চৰিত্ৰ গদাপাণিক এগৰাকী নিৰ্ভীক বীৰ হিচাপে
 চিত্ৰিত কৰাত কবি সফলকাম হৈছে। গদাপাণিৰ
 বাবে বংশৰ গৌৰৱ তথা মৰ্যাদাই হৈছে প্ৰধান
 বিবেচিত কথা। সেয়েহে এগৰাকী প্ৰকৃত বীৰৰ

কথং নু মুঢ়ে দয়িতস্য প্ৰস্থিতিম্
 বিবৃত্য সম্যাঙ্ নিজেদেহমোক্ষণম্।
 কৰোষি নাদ্যোতি শুচ্যতিপীড়িত-
 স্ততো বভায়ে গদিতং পৰাক্ৰমী।।(৩-৩৪)
 আনহাতে, জয়মতীৰ চৰিত্ৰত পতিৰ প্ৰতি
 প্ৰগাঢ় প্ৰেম-অনুৰাগ তথা অকুণ্ঠ শ্ৰদ্ধাই হৈছে মুখ্য
 আকৰ্ষণীয় বিষয়। সেই বাবেই তীব্ৰ শাৰীৰিক
 ক্লেশকো জয়মতীয়ে গণিতা নকৰিছিল। সেয়েহে
 ছদ্মবেশী পতিয়ে যেতিয়া সকলো কথা বজাক
 বিৱৰি কৈ শাৰীৰিক যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ
 পৰামৰ্শ দিছিল, তেতিয়াও তেওঁ নিজৰ দৃঢ়

সংকল্পত স্থিৰ হৈ ব'ল। লাগিলে মৃত্যুকেই সাৰটি ল'ব, তথাপি পতিপ্ৰাণা জয়মতীয়ে স্বামীৰ বাতৰি বজাক নিদিয়ে। ছদ্মবেশী গদাপাণিক সন্তপৰ্ণে আঁতৰি যাবলৈকে তেওঁ পৰোক্ষভাৱে ওলোটাকৈ পৰামৰ্শ দিলে।

বদামি নাহং মম পত্ন্যবাস্পদম্

নিকাৰজাতাৎ প্ৰলয়ং প্ৰয়ামি বা।

কিমত্ৰ চান্যো ৰচনেন লপ্যতে

প্ৰয়াতু ৰাগ্ধী ৰিফলং হি চেষ্টিতম্ ॥ (৩-৩৬)

এনেকুৱা কথাৰ পৰা স্পষ্টতঃ প্ৰতীয়মান হয় যে জয়মতীৰ চৰিত্ৰত দৃঢ় মনোবল তথা স্বামীৰ প্ৰতি নিবিড় প্ৰেম-শ্ৰদ্ধাৰ ন্যূনতা নাছিল। স্বামীপ্ৰাণা জয়মতীয়ে নিজৰ কথালৈ গুৰুত্ব নিদিছিল। পতিৰ সুখ-কামনাই তেওঁৰ একমাত্ৰ লক্ষ্য। স্বামীৰ প্ৰতি একান্ত অনুগতা এগৰাকী সাধ্বী ভাৰতীয় নাৰীৰ আদৰ্শেৰে জয়মতীৰ চৰিত্ৰ অংকন কৰাত কবি ভাগৱতীয়ে সাফল্য অৰ্জন কৰিছে।

সতীজয়মতীৰ ভাষা সৰল আৰু প্ৰাঞ্জল। আপেক্ষিকভাৱে কোমল বৰ্ণৰ অধিক প্ৰয়োগে কাব্যস্বাদ বৃদ্ধি কৰিছে আৰু প্ৰসাদ গুণসমৃদ্ধ হৈছে। শ্ৰৱণ কৰা মাত্ৰেই যদিহে কোনো ৰচনাৰ অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে আৰু সেই ৰচনাত যদি কোমল বৰ্ণৰ সমাবেশ ঘটে তেন্তে তাত প্ৰসাদ গুণ থাকে বুলি কোৱা হয়। সমগ্ৰ কাব্যখনিত বিভিন্ন নিপাত বা অব্যয়ৰ প্ৰয়োগাধিক্য পৰিলক্ষিত হয়। দৃষ্টান্তৰূপে 'ৰৈ' এই নিপাতটো বিভিন্ন শ্লোকত ব্যৱহৃত হৈছে। এইটো এটা বৈদিক নিপাত আৰু

পুৰাণসমূহতো পাদপূৰণাৰ্থে ই বহুলভাৱে ব্যৱহৃত। কৰিব মাতৃভাষা অসমীয়াৰ বিভিন্ন শব্দক কাব্যখনিত সংস্কৃত ৰূপ দিয়া হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে জোকাৰ (উৰুলি) (২-১৩), মদন (ময়ন অৰ্থাৎ কোটকৰা কাঁইট) (৩-৩০) আদি শব্দ দুটালৈ আঙুলিয়াব পাৰি। ক্ৰিয়াপদসমূহ সৰ্বহভাগ ক্ষেত্ৰতেই লিট্ৰি বিভক্তিত ব্যৱহাৰ কৰা পৰিলক্ষিত হয়। আনহাতে, যমসাৎ কৰোতি (৩-২) প্ৰভৃতি ক্ৰিয়াপদৰ ব্যৱহাৰে কবিৰ ব্যাকৰণগত দিশত ব্যুৎপত্তিৰ কথা প্ৰতীয়মান কৰে।

পূৰ্বৱৰ্ত্তী কবিসকলৰ ৰচনাই কবি ভাগৱতীৰ লেখাত ৰেখাপাত কৰিছিল। বিশেষকৈ মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাৰ প্ৰভাৱ সতীজয়মতী কাব্যত অনুভূত হয়। কালিদাসৰ প্ৰসিদ্ধ গীতিকাব্য মেঘদূতত মাথোন মন্দাক্ৰান্তা ছন্দ ব্যৱহৃত হৈছে আৰু তাৰদ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈয়ে জানিবা ভাগৱতীয়ে কাব্যখনৰ দ্বিতীয় সৰ্গত এই ছন্দটোত শ্লোক ৰচনা কৰিছে। আনহাতে, শব্দ তথা বাক্যাংশচয়নতো কালিদাসৰ ৰচনাৰ দ্বাৰা ভাগৱতীদেৱ প্ৰভাৱিত হৈছিল। যেনে, দ্বিতীয়সৰ্গৰ প্ৰথম শ্লোকটোৰ প্ৰথম শাৰীত 'তস্মিন্ ৰংশে জগতি ৰিদিতে গোৱৰাখ্যো নৰেশ' বুলি ক'লত, তাত মেঘদূতৰ (১-৬) 'জাতংবংশে ভূৱনৰিদিতে পুষ্কৰাৱৰ্তকানাং'— এই পংক্তিটোৰ স্পষ্ট অনুৰণন অনুভৱ কৰা যায়। সেইদৰে, নিম্নোদ্ধৃত শ্লোকটোলৈ চোৱা যাওক-

গত্যাং হংসী সুভগৱদনা দীৰ্ঘকেশা সুৱেশা
মধ্যে ক্ষীণা কমলনয়না ৰঙ্গকাৰ্য্যে প্ৰৱীণা

কাচিছালা রিমলদশনা শুভ্রবর্ণা বিশুদ্ধা
প্রাপ্ত তস্মৈ খলু জয়মতী নাম যারৈ রিভক্তি।।
(২-৮)

এই শ্লোকটোত জয়মতীৰ বৰ্ণনা প্ৰদান কৰা হৈছে আৰু মেঘদূতৰ উত্তৰমেঘৰ 'তস্মী শ্যামা শিখবদশনা.....' (২-২১) শ্লোকটোৰ ভাৱ তথা শব্দচয়ন আৰু ছন্দৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। সেইদৰে, তৃতীয় সৰ্গৰ ছন্দনিৰ্বাচন আৰু প্ৰকাশভঙ্গীৰ ক্ষেত্ৰত ভাৱবিৰ প্ৰভাৱ অনুভূত হয়। অবশ্যে পূৰ্বকবিসকলৰ ৰচনাৰ প্ৰভাৱে সতীজয়মতীক দোষদুষ্ট কৰা নাই, বৰং সাহিত্যিক গুৰুত্ব বৃদ্ধিহে কৰিছে।

কালিদাস, ভাৰৱি, মাঘ প্ৰভৃতি ৰথী-মহাৰথীসকলৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব পৰা ধৰণৰ

নহ'লেও সতীজয়মতী কাব্যৰ জৰিয়তে কবি পণ্ডিত ভৱদেৱ ভাগৱতীৰ কবিত্বশক্তিৰ পৰিস্ফুৰণ ঘটিছে। প্ৰণিধানযোগ্য যে কাব্যখনি ৰচনাৰ সময়ত কবিগৰাকী ডেৰকুৰিৰ ডেওনা পাৰ নোহোৱা যুৱক। সেয়েহে কবিৰ কাব্যিক পৰিপক্বতা তথা পৰিপূৰ্ণতা এই পুথিখনিৰ জৰিয়তে প্ৰমাণ কৰিবলৈ যোৱাটো সমীচীন নহ'ব। স্নানামধ্য পণ্ডিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈদেৱে পুথিখনিৰ পাতনিত লিখিছে, "বিশুদ্ধ ভাষাত সংস্কৃত শ্লোক ৰচনা কৰা বৰ টান কাম। তথাপি ভাগৱতীদেও অনেক পৰিমাণে কৃতকাৰ্য্য হৈছে।" নিঃসন্দেহ, সতীজয়মতী কাব্যৰদ্বাৰা কবি ভাগৱতীৰ প্ৰশংসনীয় প্ৰচেষ্টা যথেষ্ট মূল্যবান বুলি প্ৰতীয়মান হৈছে। ■

সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰচাৰত বিদেশীলোকৰ অৱদান : এক চমু বিৱৰণ

জগন্নাথ শৰ্মা

বেদ শাস্ত্ৰ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম ধৰ্মগ্ৰন্থ। ইয়াৰ সৃষ্টি খৃঃ পূঃ দ্বাদশৰ পৰা অষ্টম শতিকাৰ ভিতৰত হৈছিল বুলি ঠাৱৰ কৰা হয়। বেদ মন্ত্ৰসমূহক সৃষ্টিৰ কাল অনুসৰি যথাক্ৰমে চাৰিটা ভাগত বিভক্ত। ঋক, যজুঃ, সাম আৰু অথৰ্ব এই চাৰি বেদৰ ভিতৰত ঋক্ বেদ প্ৰাচীনতম আৰু অথৰ্ববেদ তুলনামূলকভাৱে অৰ্বাচীন। সেয়ে 'বেদত্ৰয়ী' বুলি জনাজাত ঋক্, যজুঃ আৰু সামবেদৰ লগত অথৰ্ব বেদৰ যথেষ্ট অমিল পৰিলক্ষিত হয়। কালক্ৰমত ভাৰতৰ মহাতপা ঋষি সকলে উক্ত চাৰিবেদৰ বিষয়বস্তুক ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, সংহিতা আৰু উপনিষদ নামেৰে চাৰিভাগত বিভক্ত কৰি অসংখ্য ধৰ্মগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। সেই সকলোবোৰকে বৈদিক যুগৰ সাহিত্য বোলা হয়।

বৈদিক সাহিত্যৰ পৰবৰ্তীকালক সংস্কৃত সাহিত্যৰ যুগ বুলিব পাৰি। ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ আদি ভাষাৰ প্ৰভাৱত একালৰ বৈদিক ভাষা আৰু সাহিত্যই ক্ৰমে নিজৰ স্বকীয়তা হেৰুৱাবলৈ ধৰিছিল। তেনে সময়তে খৃঃপূঃ সপ্তম শতিকাৰ চিৰ প্ৰসিদ্ধ বৈয়াকৰণিক পাণিনি 'অষ্টাধ্যায়ী', খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকাৰ

বিশিষ্ট ভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য' আদি মহাগ্ৰন্থই সেই সময়ৰ প্ৰচলিত ভাষাটোক এক সংস্কৃত অৰ্থাৎ পৰিস্কৃত বিশুদ্ধ ভাষাৰ ৰূপ দিবলৈ যত্ন কৰিছিল। তাৰ ফলতে সম্ভৱতঃ জন্ম হৈছিল বৈদিক ভাষাৰ নৱতম সংস্কৃতৰ। পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন ভাষা সমূহৰ ভিতৰত সংস্কৃত অন্যতম এক চহকী ভাষা। আদিকবি বাল্মীকিৰ 'ৰামায়ণ' আৰু ব্যাসদেৱৰ বিৰচিত 'মহাভাৰত' দুয়োখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত যথাক্ৰমে প্ৰাচীনতম আৰু বিশালতম মহাকাব্য বুলি স্বীকৃত। অষ্টাদশ পুৰাণ, অষ্টাদশ উপপুৰাণকে ধৰি দৰ্শন, জ্যোতিষ, সঙ্গীত, নাটক, জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান, সাহিত্য, আয়ুৰ্বিজ্ঞান, ছন্দ, ব্যাকৰণ, অৰ্থনীতি, পৰিসংখ্যা, গণিত, কলা আদি নানা বিষয়ক মহা মূল্যবান গ্ৰন্থ বহুকাল ধৰি সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত হৈছিল।

কিন্তু কালৰ গতি বৰ কুটিল। সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ ডগমগাই থকা ৰূপ-যৌৱন দেখি মহাকালৰ যেন ভাৰতভূমিৰ ওপৰত কোঁপদৃষ্টি পৰিল। অসূৰ্য্যস্পৰ্শা পৱিত্ৰ প্ৰস্ফুটিত বনফুলে তাৰ স্বকীয় সৌন্দৰ্য্য-সুবাস বিয়পোৱাৰ আগতে কাল ধুমুহাৰ প্ৰতাপত ক্ষতিগ্ৰস্থ হোৱাৰ দৰে

কিশাল দেশখনৰ প্ৰতিকূল নৈসৰ্গিক অৱস্থা, আভ্যন্তৰিণ কন্দল, ৰাজনৈতিক উত্থান-পতন, বৰ্হিৰাজ্যৰ আক্ৰমণ আদি নানান অভাৱনীয় ঘটনা-পৰিঘটনাৰ ফলত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চিৰ প্ৰবাহমান গতিপথত যেন বাধাৰ প্ৰাচীৰ গঢ়ি উঠিছিল।

তথাপি এই কথা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে 'ভগৱতা যৎ বিধিয়তে তৎ মঙ্গলায়।' ঈশ্বৰে যি কৰে ভালৰ বাবেই কৰে। ভাৰত ভূখণ্ডৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰতে অতকাল আৱদ্ধ হৈ থকা কিশাল সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যই নিজৰ অপৰূপ ৰূপ-যৌৱনৰ পয়োভৰ জগতবাসীক দেখুৱাবলৈ কেনে এক সুবৰ্ণ সুযোগ বিচাৰি পাইছিল। প্ৰকৃততে সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকাৰ সন্ধিক্ষণত ইংৰাজ সকলেহে দেৱভাষা ৰূপে স্বীকৃত সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যৰ পূজাৰ বাবে ভাৰতত নতুনকৈ বোধন কাৰ্যৰ আৰম্ভ কৰিছিল। অৱশ্যে এই সকলোবোৰক কাকতালীয় ঘটনা বুলিব পাৰি। ইংলণ্ডৰ মহাৰাণী এলিজাবেথৰ ৰাজত্বকালত নৱ প্ৰতিষ্ঠিত 'ইষ্ট-ইণ্ডিয়া কোম্পানী'য়ে ব্যৱসায়ৰ উদ্দেশ্যে আগত ৰাখি দলবদ্ধ ভাবে আহি ভাৰতত প্ৰথম পদাৰ্পণ কৰিছিল। কম সময়ৰ ভিতৰতে ব্যৱসায়ৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান অগ্ৰগতি দেখি খোদ ইংৰাজ চৰকাৰে শেষলৈ ব্যৱসায়ৰ প্ৰতি বৰ আকৃষ্ট হৈ পৰিছিল। সেয়ে এটা সময়ত তেওঁলোকে ভাৰতক এখন উপনিৱেশীক ৰাজ্য হিচাপে গঢ়ি তোলাৰ আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিছিল। সেইমৰ্মে চৰকাৰী নিৰ্দেশক্ৰমে দলে দলে লোকসকল আহি

ভাৰতভূমিৰ বিভিন্ন ঠাইত চৰকাৰী কামত নিয়োজিত হৈছিল। ক্ৰমে ইউৰোপৰ জাৰ্মানী, ফৰাচী, ইটালীয়, লেটিন আদি বিভিন্ন ভাষা-ভাষী লোকসকলো চাকৰী সূত্ৰে ভাৰতলৈ আহিছিল। সেইসকল বিভিন্ন বিদেশী লোকৰ মাজত যথেষ্ট সংখ্যক বিদ্বান আৰু বিদ্যোৎসাহী লোকো আছিল। অতিশয় চতুৰ ইংৰাজসকলে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে অনুভৱ কৰিছিল যে ভাৰতত স্থায়ী উপনিৱেশ স্থাপন কৰিবলৈ হ'লে আৰু স্থায়ী ব্যৱসায় চলাই যাব লাগিলে ভাৰতীয় লোকৰ মন প্ৰথমে জয় কৰিব পাৰিব লাগিব। তাৰ বাবে প্ৰয়োজন ভাৰতীয় লোকৰ প্ৰাণৰো প্ৰাণ সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ অধ্যয়ন আৰু তাৰ প্ৰচাৰত মনোনিৱেশ কৰা। তেনে কাম কৰিব পাৰিলে উদাৰচিহ্নীয়া ভাৰতীয়সকলে তেওঁলোকক স্বাভাৱিকতে বৰ ঘৰত বহুৱাবলৈ সংকোচ নকৰিব, আৰু এদিন তেওঁলোকৰ উপনিৱেশ গঢ়ি তোলাৰ আঁচনি সফলকাম হ'ব। আনহাতে প্ৰাচীন সংস্কৃত ভাষাৰ আপুৰুগীয়া গ্ৰন্থ সমূহৰ দুপ্ৰাপ্য জ্ঞান-ৰাশিক নিজৰ দেশলৈ কঢ়িয়াই নিব পাৰিলে তেওঁলোকৰ নিজৰো প্ৰভুত উপকাৰ সাধিত হ'ব। সেয়ে সুপৰিকল্পিতভাবে উক্ত কামত ইংৰাজসকল হাতে-কামে লাগি পৰিছিল আৰু দ্বিতীয় মহাসমৰৰ প্ৰায় আগলৈকে সেই চেষ্টা অক্ষুন্ন ৰাখিছিল। ইংৰাজসকলৰ সেই চেষ্টাৰ ফলতে নিজৰ দেশৰ মাটিত চিৰকাল আৱদ্ধ হৈ থকা সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ এদিন বিদেশ যাত্ৰা আৰম্ভ হৈছিল। কালক্ৰমত

সমগ্র ইউৰোপ মহাদেশকে ধৰি পৃথিৱীৰ প্ৰায় সকলো দেশৰ লোকে ঘাইকৈ ইংৰাজী ভাষাৰ মাধ্যমেৰে বিশাল সংস্কৃত সাহিত্য ভাণ্ডাৰৰ বসপাণ কৰিব পাৰিছিল আৰু ভাৰতীয় লোকৰ জীৱন, দৰ্শন তথা সংস্কৃতিৰ মাজাজালত ক্ৰমে মন্ত্ৰমুগ্ধ হৈ পৰিছিল।

ইংলণ্ডৰ চাৰ চাৰ্লচ উইলকিন্সে (Charles Wilkins) ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ কৰা মূল সংস্কৃত 'ভগৱদ্গীতা'ৰ পাতনিত ভাৰতৰ তদানীন্তন গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ওৱাৰেণ হেষ্টিংচে লিখিছিল— "The writers of the Indian philosophies will survive, when the British dominion in India shall long have ceased to exist and when the sources which it yielded of wealth and power are lost to remembrance." (ভাৰতত যেতিয়া বৃটিছ আধিপত্যৰ অৱসান ঘটিব আৰু যেতিয়া ই জন্ম দিয়া সম্পদ আৰু শক্তিৰ উৎস সমূহ স্মৃতিলৈ পৰ্য্যৱসিত হ'ব তেতিয়াও ভাৰতীয় দৰ্শনৰ পথ-প্ৰদৰ্শক সকল অমৰ হৈয়ে থাকিব।) জাৰ্মানীৰ বিখ্যাত দাৰ্শনিক পণ্ডিত স্কপেনহাৱাৰে (Schopenhaur) ভাৰতৰ উপনিষদ সাহিত্যৰ ইংৰাজী অনুবাদসমূহ অধ্যয়ন কৰি এঠাইত মত প্ৰকাশ কৰিছিল— 'It is the most satisfying and elevating reading which is possible in the world; it has been the solace of my life and will be the solace of my death.' (ই উপনিষদ) হ'ল

পৃথিৱীৰ ভিতৰত সৰাতোকৈ সন্তোষজনক আৰু উত্তোলনকাৰী পঠন। ই মোৰ জীৱনৰ সান্ত্বনাদাতা হ'ব পাৰিছে আৰু মোৰ মৃত্যুৰ সময়তো ইয়ে মোক সান্ত্বনা দিব পাৰিব।) 'ভগৱদ্গীতা' সম্পৰ্কত জাৰ্মানীৰে এগৰাকী বিখ্যাত পণ্ডিত, সমালোচক হামবল্টে (Humboldt) এঠাইত লিখিছিল— 'The Bhagawadgita' is the only truly philosophical poem in all the literatures known to us' (আমাৰ জ্ঞাত সকলো সাহিত্যৰ ভিতৰত 'ভগৱদ্গীতা'ই হৈছে একমাত্ৰ সঁচা দাৰ্শনিক কবিতা।) সেইদৰে জাৰ্মানীৰ আন এগৰাকী প্ৰখ্যাত কবি গোথে (Goethe) মহাকবি কালিদাসৰ অমৰ কীৰ্ত্তি 'অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্'ক পৃথিৱীৰ সৰ্বকালৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাট্য গ্ৰন্থ বুলি অভিমত দাঙি ধৰিছিল।

সংস্কৃত কাব্য সাহিত্য আৰু ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ হৈ ফ্ৰান্সৰ বাৰ্ণফ্ (Burnoef), ফচ্ (Fauche), ৰোগন্দ (Regnaud), বাৰ্থ (Barthe), ভিক্টৰ হিউগো (Victor Hugo), পি. ভাৰ্লাই (P. Verliane) আদি অসংখ্য বিখ্যাত পণ্ডিতে ফৰাচী আৰু ইংৰাজী ভাষাত ভালেসংখ্যক গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। হিউগোৰ বিখ্যাত কবিতা 'চুপ্ৰিম্‌টিক' (Suprematic) ভাৰতীয় উপনিষদৰ তাত্ত্বিক দিশৰ ওপৰত আধাৰিত এক অনৱদ্য সৃষ্টি। পি. ভাৰ্লাইয়ে ৰচনা কৰা 'সাৱিত্ৰী' (Savitri) ভাৰতীয় মহাকাব্য মহাভাৰতৰ অন্তৰ্গতসাৱিত্ৰী-সত্যৱানৰ অমৰ প্ৰেম কাহিনীৰ আধাৰত সৃষ্ট এখনি অতি জনপ্ৰিয়

কবীচৰীয়া সাহিত্য।

ইংৰাজী সাহিত্যৰ বিখ্যাত কবি কলেৰিজ (Coleridge), ওৱাৰ্ডচ্‌ওৱাৰ্থ (Wordsworth), মেথিউ আৰ্নল্ড (Mathew Arnold), ইয়েৎচ (Yeats), টি. এচ. এলিয়ট্‌ (T.S. Eliot) আদি ভাৰতীয় দৰ্শন বিশেষকৈ গীতাৰ নিষ্কাম কৰ্মৰ ওপৰত গভীৰ বিশ্বাসী আছিল। তেওঁলোকৰ বিভিন্ন ৰচনাত তাৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। জন কীট্‌চৰ (১৭৯৫-১৮২১) এণ্ডিমিয়ন (Endymion) আৰু উইলিয়ম ব্লেকৰ (William Blake) ৰ প্ৰায় সকলোখিনি কাব্য ৰচনা ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ। বেদান্ত দৰ্শনৰ বিশেষকৈ মায়াবাদৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত ৰোমান্টিক কবি শ্যেলীৰ (Shelly, ১৭৯২-১৮২২) অন্যতম বিখ্যাত কবিতাটি হ'ল এডোনিচ (Adonais)। গিবন (Gibbon), বাইৰণ (Byron), মুৰ্চ (Moors) আদিকে ধৰি ব্ৰিটেইনৰ বিখ্যাত কাব্যকাৰসকলৰ অধিকাংশই ভাৰতীয় সাহিত্য দৰ্শনৰ প্ৰতি অনুৰাগী আছিল। বিদেশীলোকসকলৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি ইংৰাজ চৰকাৰে অক্সফোৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ত এখন 'সংস্কৃত আসন' (Sanskrit Chair) প্ৰৱৰ্তনৰ বাবে যাবতীয় মঞ্জুৰি আগবঢ়াইছিল। হোৰেচ হ্যামান উইলচন (H.H. Wilson) নামৰ বিখ্যাত সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত পৰাকীয়ে উক্ত মৰ্যাদাপূৰ্ণ আসন প্ৰথমে অলঙ্কৃত কৰিছিল। বিষ্ণুপুৰাণ গ্ৰন্থৰ তেঁৱে প্ৰথম ইংৰাজী অনুবাদক। তেওঁক পুৰাণ সাহিত্যৰ প্ৰথম কটকটীয়া গৱেষক পণ্ডিত বুলি অভিহিত কৰা

হয়। সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ আন কেইগৰাকীমান বিখ্যাত বিদেশী অনুবাদক আৰু মূল গ্ৰন্থ সমূহৰ নাম এইদৰে উল্লেখ কৰিব পাৰি— A. Weber (মালৰিকাগ্নিমিত্ৰম্, গাথা সপ্তশতী); A. B. Keith (ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ, কৌশিতকী ব্ৰাহ্মণ, তৈত্তিৰীয় সংহিতা); Sir William Jones (অভিজ্ঞান শকুন্তলম্, হিতোপদেশম্, মনুসংহিতা); Edward Cowell (বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্, হৰ্ষ চৰিতম্); Charles Henery Jony (উত্তৰ ৰাম চৰিতম্, মালৰিকাগ্নিমিত্ৰম্) : Sylvan Levi (বৃহৎ কথা, বেতাল-পঞ্চবিংশতি : সাৰিপুত্ৰ প্ৰকাৰণম্) : J.F. William (পূৰ্ব-মীমাংসা, বেদান্ত সূত্ৰম্); Belentine (সাংখ্য সূত্ৰম্, যোগ সূত্ৰম্ মহাভাষ্যম্) : J. Jacob (অৰ্থশাস্ত্ৰম্, দশকুমাৰ চৰিতম্), M. Winternitz (আপস্তম্ব গৃহ্যসূত্ৰম্); H. Fauche (গীত গোৱিন্দম্, মুচ্ছকটিকম্); A. Simon (হৰিবংশম্, ঋকবেদ); P. Petrov (ৰামায়ণ); A. Stenzler (ব্ৰহ্মৱৈবৰ্ত পুৰাণম্, কুমাৰ সম্ভৱম্); J. Luding (পঞ্চতন্ত্ৰম্, নলদময়ন্তী)। ইয়াৰোপৰি অনেক ইংৰাজলোকে ভাৰতীয় সংস্কৃতি, সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্য সম্পৰ্কত ইংৰাজী ভাষাত ভালেসংখ্যক প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল। তেনে কেইজনমান লোকৰ গ্ৰন্থসমূহ এনে ধৰণৰ— এ. বি. কীথৰ (History of Sanskrit Literature, Classic Sanskrit Literature, The Religion and Philosophy of the Vedas and

Upanisadas.); এ.-মেকডোনেলৰ (Vedic Mythology, Vedic Grammar, India's Past, Historical Analysis of Sanskrit Literature); এডৱাৰ্ড হপকিন্সৰ (Legends of India, The great Epic of India, Ordinances of Manu), Sir Wilkins ৰ (Song of the Adorable one, Radicals of Sanskrit Language, Grammar of Sanskrit Language); চিলভা লেভিৰ Encyclopaedia on Brahmanism, Sanskrit Text from Bali); John Bhular ৰ (Digest of Hindu Law, The Sacred Laws of the Aryas, on the origin of

Indian Brahmi Alphabet); থিওডৰ্ বেৰ্ণফি (History of Sanskrit Philology, A Sanskrit English Dictionary) ; টি. গোল্ডষ্টাকাৰৰ (Inspired Writings of Hindu, Sanskrit and Culture) ; এ. পাৰ্জিটাৰৰ (Ancient Indian Historical Tradition, Dynasties of Kali Age); টমাচ্ গ্ৰিফিথৰ (Hymns of Rigveda, Texts from Jayaurveda) আদি। দৰাচলতে ক'বলৈ গ'লে উক্ত লোকসকলৰ বাবেহে পৃথিৱীৰ প্ৰায় সকলো দেশৰ লোকে এদিন সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বৈভৱ হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ■

বিস্তাৰিত বিৱৰণৰ বাবে এই লিখকৰ 'অভাৰতীয় সংস্কৃত পণ্ডিত' গ্ৰন্থ দ্ৰষ্টব্য।

হয়, মহামহোপাধ্যায় ধীবেশ্বৰাচাৰ্য এই নলবাৰীৰে

ডাঃ বাতুল ভট্টাচাৰ্য

১৯৯০ চনৰ মে মাহৰ সংখ্যা 'প্ৰকাশ' আলোচনীত (অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ পৰা মাহেকীয়া ভিত্তিত ওলোৱা 'প্ৰকাশ' আলোচনীখন সেই সময়ত সাহিত্য বিষয়ক এখন জনপ্ৰিয় আলোচনী আছিল—'প্ৰকাশ'ৰ পিছত বন্ধ হৈ যোৱাটো পৰিতাপৰ বিষয়।) 'মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত ধীবেশ্বৰাচাৰ্য : এটি পৰ্ব্বালোচনা' শীৰ্ষক এটি প্ৰবন্ধত আমি লিখিছিলো, "যিসকল পণ্ডিতে সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্য চৰ্চাৰ ঐতিহ্য অসম তথা সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে যুগমীয়া কৰিলে, সেইসকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ধীবেশ্বৰাচাৰ্য কবিৰত্নদেৱৰ নাম উল্লেখযোগ্য। কিন্তু পৰিতাপৰ বিষয় এই যে এই বিৰাট প্ৰতিভাবান পণ্ডিতজনৰ নাম আজি প্ৰায় বিস্মৃতিৰ পথত। সাহিত্যাচাৰ্য অতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকাৰ ভাষাত, 'বহুত গুণী লোকক পাহৰাৰ দৰে আমি কামৰূপীয়া কালিদাস মহামহোপাধ্যায় ধীবেশ্বৰাচাৰ্য কবি ৰত্নদেৱৰ কথা পাহৰি গৈছো, ই নিশ্চয় জীয়া জাতিৰ লক্ষণ নহয়।" পণ্ডিতদেৱৰ সাহিত্য জীৱন আৰু তীক্ষ্ণ বুদ্ধিমত্তাৰ পৰিচায়ক ঘটনা চেৰেকৰ যোগেৰে উপস্থাপন কৰা আলোচনাখিনি পঢ়ি উঠি ঠিক পৰৱৰ্তী সংখ্যা অৰ্থাৎ জুন, ১৯৯০ ৰ 'প্ৰকাশ'ত

সাহিত্যিক সমালোচক প্ৰয়াত মুনীন বৰকটকীদেৱে লিখিছিল, "এনে এগৰাকী মহান পণ্ডিতৰ জীৱনৰ কথা বিস্মৃতভাৱে পোহৰলৈ অনাৰ অৱকাশ আছে। যিটো সময়ত আমাৰ সাহিত্যত এনেবোৰ কথা পাবলৈ বিৰল, এনে সময়ত উক্ত প্ৰবন্ধটোৱে সুধী সমাজৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা উচিত।" (কথাখিনি স্মৃতিৰ পৰা লিখা বাবে দুই এটা শব্দৰ বদ-বদল হয়তো হ'ব পাৰে)।

পিছে বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত সেয়া হৈ নুঠিল। আলোচনীখনৰ পৰৱৰ্তী কোনো সংখ্যাতে অসমৰ কোনো এগৰাকী সুধীয়েই পণ্ডিত গৰাকীৰ বিষয়ে আঁক এডাল মৰাও চকুত নপৰিল। আমাৰ লেখনীয়ে 'সুধী সমাজৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ' নকৰাটোত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাছিল, আচৰিত হৈছিলো এই কথাটোতেই যে যিগৰাকী পণ্ডিতক 'কামৰূপীয়া কালিদাস' বুলি ইতিমধ্যেই অভিহিত কৰা হৈছিল, সেইগৰাকী পণ্ডিতৰ নামটো জীয়াই ৰাখিবৰ বাবে আমি কৰা যৎ সামান্য প্ৰয়াসৰ প্ৰতি আমাৰ কোনো এগৰাকী সুধীয়েই সহাৰি নজনালা আৰু আমাৰ সেই বাৰ্তা যে সুধী সমাজৰ পৰা মেজ পোৱাগৈ নাছিল ইও নিশ্চয় নহয়, কিয়নো উক্ত আলোচনীখন সেই সময়ত অসমৰ সাহিত্যানুৰাগ

লোক মাতেই এবাৰ চায় বুলি আমাৰ বিশ্বাস এটা আছিল।

সি যি হওক, বিগত এই কুৰি বছৰৰ ভিতৰত সামান্য ভাল লগা এটা কথা হ'ল যে 'প্ৰকাশ'ত নহ'লেও, পণ্ডিতগৰাকীৰ বিষয়ে লিখা দুই এটা কথা কাচিৎ কৰবাত আমাৰ চকুত পৰিল। ধাৰণা হ'ল আমাৰ ৰাজ্যৰ নিঃস্বার্থ, বিৰাট প্ৰতিভাধৰ পণ্ডিত একোগৰাকীৰ নাম বৰ্ত্তাই ৰখাৰ পদ্ধতি হয়তো এয়াই,— সম্পাদকৰ তাগিদাত স্মৃতিগ্ৰন্থ, অনুষ্ঠানৰ পৰিপূৰিকা আদিত টোতে খৰ মাৰি লেখা লিখনি একোটা প্ৰকাশ কৰা, যি লিখনি সম্পাদক আৰু আৰ্হি কাকত চোৱা লোকক বাদ দি আন খুব কম পাঠকেহে মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰে। যদি এই কথা সঁচা নহয়, তেনেহ'লে ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যৰ দৰে বিদগ্ধ পণ্ডিত এগৰাকীৰ নামত আজিকোপতি আমাৰ জাতীয় অনুষ্ঠান একোতাই গঢ় লৈ নুঠিল কিয়?

জাতীয় অনুষ্ঠানৰ কথাটো বাৰু বাদ। নলবাৰীত কি হ'ল? পণ্ডিত গৰাকীৰ জন্মস্থানটো আছিল নলবাৰীয়ে। নাগাৰকুছি গাঁৱৰ মোমায়েকৰ ঘৰত ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ আদিপাঠ লৈ পিচত কোচবিহাৰ আদিকৰি ভালেমান ঠাইৰ ভালেমান পণ্ডিতৰ অধীনত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিলেও তেওঁ কিন্তু মানুহ ইয়াৰেই। নগাওঁ, গুৱাহাটীৰ শুক্ৰেশ্বৰ টোল, গোৱালপাৰাৰ গৌৰীপুৰ ষ্টেট আদি ভালেমান ঠাইত অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা কৰি ফুৰিলেও তেওঁ কিন্তু মানুহ ইয়াৰেই। বৰভাগ মৌজাৰ এই পণ্ডিতগৰাকীয়ে এশবছৰৰো অধিক

কাল আগতেই কিন্তু নিজৰ পাণ্ডিত্য গুণৰ বাবে তেতিয়াৰ অবিভক্ত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন স্থানত গৈ বিদগ্ধমণ্ডলিৰ পৰা সন্মান আৰু সমীহ আদায় কৰিব পাৰিছিল। ঢাকাৰ 'সাৰস্বত সমাজত' তিনি শতাব্দিক পণ্ডিতৰ মাজত ঠাইতে শ্লোক ৰচনা কৰি আবৃত্তি কৰি খ্যাতি লাভ কৰিছিল, যাৰ প্ৰশংসা 'ঢাকা প্ৰকাশ' নাম বাতৰি কাকতত প্ৰচাৰ হৈছিল। কামৰূপীয়া এই পণ্ডিতগৰাকী কলিকতাৰ 'সংস্কৃত পৰীক্ষা বোৰ্ড'ৰ অন্যতম সভ্য আছিল। শাস্ত্ৰবিষয়ৰ বিভিন্ন যুক্তি তৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত বংগদেশৰ পণ্ডিতগণৰ সৈতে প্ৰায়ে বাকযুদ্ধত জয়ী হোৱাটো বেলেগেই, তেতিয়াৰ অসম চৰকাৰৰ শিক্ষা বিভাগৰ ডিৰেক্টৰ বৃথ চাহাবৰ লগতো যুক্তিত জয়ী হৈছিল। পিছে এইগৰাকী পণ্ডিতৰ নামত আমি কৰিলো কি? কোনোবাই হয়তো আঙুলিয়াই দিব যে তেওঁৰ নামত যে একো নাই বুলি কৈছা তেওঁৰ নিজ গাঁও পাণ্ডুলাত থকা "দামোদৰ ধাম ধীৰেশ্বৰ বিদ্যালয়"খন কি? পিছে আচল কথাটো হ'ল এই সংস্কৃত বিদ্যালয়খন হেনো পণ্ডিত গৰাকীয়ে নিজৰ ধনেৰে গঠন কৰা "ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য ট্ৰাষ্টা ফাণ্ড"ৰ পইচাৰেই অনুষ্ঠিত কৰা হৈছিল। অতি কষ্টেৰে সঞ্চিত কৰা প্ৰায় ন হেজাৰ টকা (বিগত শতিকাৰ দ্বিতীয় দশকতে) তেওঁ উক্ত ফাণ্ডক দান কৰিছিল বুলি আমি কৰবাত পঢ়িছিলো। পৰিয়ালৰ প্ৰতি মোহন্ধ নহৈ (আদৰ্শৰ পৰিপন্থী হোৱা হেতুকে একমাত্ৰ পুত্ৰকো তেওঁ হেনো ত্যজ্য পুত্ৰ কৰিছিল) আজীৱনৰ সঞ্চয়ৰ ধন শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন আৰু চৰ্চাৰ কামত দান কৰ

লোক আমাৰ কেইজন আছে। পিছে এইগৰাকী পণ্ডিতৰ স্মৃতি জীয়াই ৰাখিবৰ বাবে আমি কৰিলোঁ কি?

সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ প্ৰতি বহু লোকৰে বিৰাগ ভাব এটা দেখা যায়। তেওঁলোকৰ যুক্তি হ'ল যে এই ভাষাটো সদাহতে এটা 'মৃত ভাষা', 'অকথিত ভাষা', গতিকে ইয়াক অধ্যয়ন কৰি বৰ এটা লাভ নাই। কিছুমানে আৰু একোটা আগবাঢ়ি গৈ ইয়াকো ক'বলৈ কুষ্ঠাবোধ নকৰে যে এই ভাষাটো ব্ৰাহ্মণ সম্প্ৰদায়ৰ লোকে পুৰুষ-পাতাল কৰিবৰ বাবেহে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা। কলহৰূপে এই ভাষাৰ পণ্ডিতৰ পাংজৈয় মৰ্য্যাদা দিবলৈ কুষ্ঠাবোধ কৰে। (মহামহোপাধ্যায় দ্বীৰেশ্বৰাচাৰ্য, পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ, চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালংকাৰ, ৰঘুনাথ ভট্টাচাৰ্য, ভৱদেৱ ভাস্কৰতী, গংগানাথ শাস্ত্ৰী প্ৰভৃতি পণ্ডিতগণে উপযুক্ত স্বীকৃতি নোপোৱাৰ কাৰণ এইটোও এটা নহয় হ'বলা)। পিছে যুক্তিধাৰীসকলে এই কথাটো নানাবে যে সংস্কৃত ভাষাটো হ'ল প্ৰায়বোৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ মাতৃ। হিন্দী, বাংলা আদি ভাষাৰ কথা নধৰিলোৱে, আমাৰ অসমীয়া ভাষাটোৰে অধিকাংশ শব্দই হ'ল হয় সংস্কৃতৰ তৎসম, নহয় তৎভৱ শব্দ। আমাৰ ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ অধিকাংশ কথাই আহিছে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ পৰা। গতিকে মূল ভাষাটোৰ সম্যক জ্ঞান নাথাকিলে বাকীটো শিকা যাব কিদৰে। এই সত্ত্বেও থাকি যোৱা বাবেই কিজানি আজি আমাৰ নিজৰ ভাষাটোৰ ওপৰত অত্যাচাৰ চলিব

লাগিছে। সৰ্বসাধাৰণৰ কথা আমি যেনিবা নকলোৱেই, উচ্চ শিক্ষিত কিছুমান অসমীয়া মানুহেও অসমীয়া ভাষাটো শুদ্ধ ৰূপত লিখিব নোৱাৰাটো পৰিতাপৰ কথা নহয়নে। সংস্কৃত ভাষা আৰু ব্যাকৰণৰ নূন্যতম জ্ঞান বাধ্যতামূলক হোৱাহেঁতেন এই দুৰৱস্থা নহ'লহেঁতেন।

পুনৰ উভতি আহিছোঁ দ্বীৰেশ্বৰাচাৰ্য প্ৰসংগলৈ। তেওঁ ভালেখিন পুথি, টীকা ভাষ্য আদি ৰচনা কৰিছে। তাৰ ভিতৰত 'বৃহত্তমঞ্জৰী' নামৰ গ্ৰন্থখন যেন তেওঁৰ জীৱনৰ কীৰ্তিস্তম্ভ। মহাকবি কালিদাসৰ 'শ্ৰুতবোধ' ছন্দগ্ৰন্থৰ দৰে এটা শ্লোকতে ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দি লিখা বৃহত্তমঞ্জৰীখন পঢ়ি উঠি নৱদ্বীপৰ সুবিখ্যাত পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চাননে তেওঁক 'দ্বিতীয় কালিদাস' বুলি অভিহিত কৰিছিল। নৱদ্বীপৰ পণ্ডিতসকলে দ্বীৰেশ্বৰাচাৰ্যক তাতেই অধ্যাপনা কৰাবলৈ আমন্ত্ৰণ জনাইছিল। কিন্তু স্বদেশ প্ৰিয় দ্বীৰেশ্বৰাচাৰ্যই অসম এৰি অইন ঠাইত অধ্যাপনা কৰিবলৈ অমান্তি হৈছিল। কিন্তু এয়াই অকল তেওঁৰ স্বদেশ-প্ৰীতিৰ নমুনা নহয়। তেওঁৰ বিভিন্ন ৰচনাত কামৰূপ-কামাখ্যাৰ নান্দনিক ৰূপ পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে। লিখনিৰ নিচিনাকৈ তেওঁৰ মাত-কথা আৰু ব্যৱহাৰ সততে বিৰিঙি উঠিছিল স্বদেশ-প্ৰীতিৰ ৰেঙনি। সেই সময়ত অসমৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ, সাহিত্য-সংস্কৃতিক্ষেত্ৰ আদি সকলোতে চলিছিল বঙালীসকলৰ ৰাজত্ব। বঙালী পণ্ডিতসকলে অসমীয়া পণ্ডিতক হীন জ্ঞান কৰিছিল। দ্বীৰেশ্বৰাচাৰ্যই সময় সুবিধা পালেই

সমুচিত উত্তৰ নিদিয়াকৈ থকা নাছিল। আনন্দৰ খবৰটো আছিল যে উচ্চাঙ্গীকাত ভোগা সেই পণ্ডিতগণৰ লগত শাস্ত্ৰ বিষয়ক বাকযুদ্ধত তেওঁ প্ৰায়েই জয়ী হৈছিল।

অসমীয়া ভাষাৰ জনপ্ৰিয় 'কানখোৱা' পুথিখন তেওঁ 'লীলামঞ্জৰী' নাম দি সংস্কৃতলৈ তৰ্জমা কৰিছিল। ভূতপূৰ্ব ভাৰতসম্ৰাট সপ্তম এডৱাৰ্ডৰ মৃত্যুত 'শোকপ্ৰকাশ' আৰু সম্ৰাট পঞ্চম জৰ্জ ৰাজসিংহাসনত উঠা উপলক্ষে 'হৰ্ষপ্ৰকাশ' নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰিছিল। বঙলা ১৩১৮ চনত কামাখ্যা ধামত অনুষ্ঠিত উত্তৰবংগ সাহিত্য সন্মিলনৰ পঞ্চম অধিবেশনত কবি ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যই নিজে ৰচনা কৰি পাঠ কৰা 'কামাখ্যাষ্টক' নামৰ স্তোত্ৰটো নিঃসন্দেহে এক উচ্চমানৰ দেৱীবন্দনা। ইয়াৰ উপৰি 'ৰাধিকাৰ কলংক ভজন কাব্য', 'গোপাললাস্য', 'পৰমেশ্বৰাষ্টক', 'ৰামাষ্টক', 'শিৱস্তুতি', যুজবেদীয় সন্ধ্যা পদ্ধতি'ৰ অসমীয়া ভাঙনি আদিবোৰ হ'ল তেওঁৰ ৰচনা সম্ভাৰ।

কবি ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য মূলতঃ আছিল সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত। সৰুতে মোমায়েকৰ পঢ়াশালিত কেৱল 'বত্ৰমালা ব্যাকৰণ', 'লঘু কৌমুদী ব্যাকৰণ' আৰু 'অমৰকোষ' অধ্যয়ন কৰিছিল যদিও পিচলৈ বিভিন্ন স্থানত 'পাণিনি', 'কলাপ', 'মুন্ধবোধ', 'সাৰস্বত', 'শাকটায়ন', প্ৰভৃতি বাৰখনমান ব্যাকৰণ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিছিল। ব্যাকৰণৰ প্ৰায় সকলোবোৰ

সূত্ৰ তেওঁৰ কৰ্ণস্থ হৈছিল। ছন্দৰ ওপৰত আছিল তেওঁৰ অদ্ভুত দখল। সৰু উদাহৰণ এটাৰ পৰা এই কথাৰ প্ৰমাণ পাব পাৰি ১৯১১ চনত কলিকতাৰ সংস্কৃত বোৰ্ডৰ এখন সভাত "অমুখ্যাং সভায়াং মমৈষা প্ৰতিজ্ঞা ভুজঙ্গপ্ৰয়াতং ৰিনা বাঙন বাচ্যা" বুলি আৰম্ভ কৰি ভুজঙ্গপ্ৰয়াত ছন্দেৰে শ্লোক ৰচনা কৰি বক্তৃত্তা দিবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া সভাত উপস্থিত থকা দুজনমান পণ্ডিতে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিলে তেওঁ কিজানি শ্লোকবোৰ আগতীয়াকৈ মুখস্থ কৰি আনি গাইছে। এনেকুৱা সন্দিগ্ধ হৈ তেওঁলোকে অন্য ছন্দেৰে বক্তৃত্তা দিবলৈ কবিবৰক অনুৰোধ কৰিলে। আচাৰ্যদেৱে তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় বুজি পাই আন ছন্দেৰে কেইটামান শ্লোক ৰচনা কৰি শুনোৱাত পণ্ডিতসকলে বিচুৰ্তি খালে আৰু তেওঁক এগৰাকী প্ৰতিভাশালী সংস্কৃত সুকবি বুলি শলাগিলে।

মহাকবি গৰাকীৰ পাণ্ডিত্য জীৱনৰ এনেকুৱা আৰু ভালেমান উদাহৰণ আছে। সেইবোৰ বৰ্ণনা কৰি আমাৰ লেখা দীঘলীয়া নকৰোঁ।

এতিয়া কথা হ'ল এই বিদগ্ধ পণ্ডিত গৰাকীক জীয়াই ৰাখিবৰ বাবে আমি যে একো নকৰিলোঁ এইটোহে বৰ দুখ লগা কথা। আমাৰ চৰকাৰ, সাহিত্য সভা আৰু অইন নহ'লেও নলবৰীয়া ৰাইজে মহামহোপাধ্যায় গৰাকীৰ নামত একো নকৰিলেও অন্ততঃ সংস্কৃত ভাষাৰ ডাঙৰ অনুষ্ঠান এটা পাতিব পাৰে। ■

সংস্কৃত ভাষাত ক্ৰিয়াপদৰ ৰং-ধেমালি

জয়ন্ত শৰ্মা

‘সুন্দর सुबोधो विश्व मनोज्ञो ललिता हृद्या बमणीया
अमृतवानी संस्कृतभाषा नैर क्लिष्टान च कठिना ॥’

বমনীয়া সংস্কৃত ভাষাই পৃথিৱীৰ শ্ৰেষ্ঠ

আবাসমূহৰ ভিতৰত আগস্থান লাভ কৰিছে।

আৰম্ভৰত এনেকুৱা এটা সময় আছিল যে

শ্ৰেষ্ঠ সকলো প্ৰকাৰৰ উচ্চ পৰ্যায়ৰ চিন্তন কেৱল

সংস্কৃত ভাষাতে হৈছিল। সেয়েহে সাহিত্য,

বিজ্ঞান, দৰ্শন, কলা, ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি,

ঐতিহাস আদি সকলো বিষয়ৰ ৰচনাৰে সমৃদ্ধ

সংস্কৃত ভাষা। এই ভাষা অতি বিজ্ঞানসন্মত। এই

আৰম্ভৰ ব্যাকৰণৰ অনুশাসনত চলা এটি চিৰপ্ৰবাহিনী

ভাষা। অগণিত আচাৰ্য্য পৰম্পৰাৰ মাজেৰে

সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ সমৃদ্ধ হ'লেও পাণিনি

ব্যাকৰণকে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। সৰ্বমুঠ আঠটা

অধ্যায় সম্বন্ধিত হোৱা বাবে এই ব্যাকৰণখনক

অষ্টাধ্যায়ী বোলে। আমেৰিকান পণ্ডিত লিওনাৰ্ড

ব্ৰুকিন্সে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীক “মানৱ বুদ্ধিমত্তাৰ

সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কৃতি” বুলি অভিহিত কৰিছে। আমি এই

আলোচনাত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰত পাণিনিৰ

নিৰ্ভৰ মানি ক্ৰিয়াপদবোৰে কেনেদৰে খেলা কৰে

আৰু অকস্মান ফৰিয়াই চাম—

ৰামে কয় — ৰামঃ বদতি (√ বদ)

ৰামে খায় — ৰামঃ অতি (√ অদ)

ৰাম আছে — ৰামঃ বিদ্যতে (√ বিদ)

ওপৰৰ বাক্য তিনিটাত থকা ধাতু তিনিটা দেখাত একে হ'লেও তিনিওটাই একে ধৰণে আচৰণ কৰা নাই। সাধাৰণতে ভাৱ হয় বদ ধাতুৰ ৰূপ যদি বদতি হয় তেনেহ'লে অদ আৰু বিদ ধাতুৰ পৰা ক্ৰমে অদতি আৰু বিদতি হ'ব লাগে। কিন্তু তেনে নহয়।

সংস্কৃত ভাষাত দুই হাজাৰতকৈ বেছি ধাতু আছে। এই ধাতুসমূহক আকৌ ১০ টা (ইয়াত ১১টা দেখুওৱা হৈছে) ভাগত ভগোৱা হৈছে। এই গণ অনুসাৰে ধাতুৰ সংখ্যা হ'ল—

১। ভূদি	—	১০৩৫
২। তুদাদি	—	১৫৭
৩। দিবাদি	—	১৪০
৪। চুৰাদি	—	৪৪১
৫। অদাদি	—	৭২
৬। জুহোত্যাতি	—	২৪
৭। স্বাদি	—	৩৫
৮। অনাদি	—	১০
৯। ৰুধাদি	—	২৫
১০। ক্ৰুগাদি	—	৬০
১১। কণ্ণাদি	—	৪৮

অৱশ্যে এই পৰিসংখ্যা সৰ্বজনগ্ৰাহ্য নহয়।

গণ অনুসারে ধাতুৰ ৰূপ ভিন্ন হোৱাৰ কাৰণ হ'ল প্ৰতিটো গণৰ ধাতুৰ পিচত তিঙ্ প্ৰত্যয় যোগ হোৱাৰ লগে লগে ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ৰ মাজত আন এটা প্ৰত্যয় শপ্, শ আদি আহি যায়। তাৰ পিচত গুণ বৃদ্ধি আদি নিয়মৰ মাজেৰে প্ৰায়োগিক ৰূপটো প্ৰকাশ পায়। প্ৰতিটো গণৰ পিচত আহিবলগীয়া প্ৰত্যয় আৰু তাৰ বাবে হোৱা ৰূপসমূহ এনে ধৰণৰ—

ভ্ৰাদি	— শপ্ (অ)	— √ভূ →	ভৰতি
তুদাদি	— শ (অ)	— √তুদ্ →	তুদতি
দিৰাদি	— শ্যন্ (য়)	— √দিৰ্ →	দিৰ্যতি
চুৰাদি	— নিচ্, শপ্ (অ)	— √চুৰ →	চোৰয়তি
অদাদি	— কোনো আগম নাই	— √অদ্ →	অতি
জুহোত্যাди	— দ্বিত্ব	— √জু →	জুহোতি
স্বাদি	— শ্বু (নু)	— √শক্ →	শক্ৰোতি
তনাদি	— উ	— √তন্ →	তনোতি/তনুতে
ৰুধাদি	— শ্ম (ন)	— √ৰুধ্ →	ৰুধি
ত্ৰ্যাদি	— শ্মা (না)	— √ত্ৰী →	ত্ৰীনাতি
কণ্ণাদি	— যক্ (য়)	— √কণ্ণ →	কণ্ণয়তি

অৱশ্যে এই আগম সমূহ লট্, লোট্, লঙ, আৰু বিধিলিঙ্ লকাৰতহে হয়। কেইটামান সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা ধাতুৰ বিভিন্ন লকাৰত ১ম পুৰুষ ১ম বচনত ৰূপ দেখুওৱা হ'ল—

ধাতু	লট্	লুট্	লোট্	লিঙ্	লঙ
অস্	অস্ति	ভৱিষ্যতি	অস্তু	স্যাৎ	আসীৎ
(থকা)	(আছে)	(থাকিব)	(থাকক)	(থকা উচিত)	(আছিল)
ভূ	ভৱতি	ভৱিষ্যতি	ভবতু	ভৱেৎ	অভৱৎ
(হোৱা)	(হয়)	(হ'ব)	(হওক)	(হোৱা উচিত)	(হৈছিল)
কৃ	কৰোতি	কৰিষ্যতি	কৰোতু	কুৰ্য্যাৎ	অকৰোৎ
(কৰা)	(কৰে)	(কৰিব)	(কৰক)	(কৰা উচিত)	কৰিছিল
পঠ্ (পঢ়া)	পঠতি	পঠিষ্যতি	পঠতু	পঠেৎ	অপঠৎ
বদ্ (কোৱা)	বদতি	বদিষ্যতি	বদতু	বদেৎ	অবদৎ
গম্ (যাৱা)	গচ্ছতি	গমিষ্যতি	গচ্ছতু	গচ্ছেৎ	অগচ্ছৎ
স্থ (থকা)	তিষ্ঠতি	স্থাস্যতি	তিষ্ঠতু	তিষ্ঠেৎ	অতিষ্ঠৎ

পা (পীথোরা) পিরতি	পাস্যতি	পিবতু	পিরেৎ	অপিরৎ
দৃশ (দেখা) পশ্যতি	দ্রক্ষতি	পশ্যতু	পশ্যেৎ	অপশ্যৎ
নী (নিয়া) নয়তি	নেষ্যতি	নয়তু	নয়েৎ	অনয়ৎ
লিখ্ (লিখা) লিখতি	লেখিষ্যতি	লিখতু	লিখেৎ	অলিখৎ
ইচ্ (ইচ্ছাকৰা) ইচ্ছতি	এষিষ্যতি	ইচ্ছতু	ইচ্ছেৎ	ঐচ্ছৎ
প্রচ্ছ্ (প্রশ্নকৰা) পৃচ্ছতি	প্রক্ষ্যতি	পৃচ্ছতু	পৃচ্ছেৎ	অপৃচ্ছৎ
কথ্ (কোৰা) কথয়তি	কথয়িষ্যতি	কথয়তু	কথয়েৎ	অকথয়ৎ
জ্ঞা (জনা) জানাতি	জ্ঞাস্যতি	জানাতু	জানীয়াৎ	অজানৎ
গ্রহ্ (লোৰা) গৃহ্নাতি	গ্রহীষ্যতি	গৃহ্নাতু	গৃহ্নীয়াৎ	অগৃহ্নাৎ
দা (দিয়া) দদাতি	দাস্যতি	দদাতু	দদ্যাৎ	অদদৎ
শ্ৰু (শুনা) শৃনোতি	শ্ৰোষ্যতি	শৃনোতু	শৃনুয়াৎ	অশৃনোৎ
শক্ (পৰা) শক্লোতি	শক্ষ্যতি	শক্লোতু	শক্লুয়াৎ	অশক্লোৎ
শী (শুৰা) শেতে	শয়িষ্যতে	শেতাম	শয়ীত	অশেত
য়াচ (খোজা) যাচতে	য়াচিষ্যতে	য়াচতাম্	য়াচেত	অয়াচত
মন্ (মানা) মনুতে	মনস্যতে	মন্যতাম্	মন্যেত	অমন্যত

ধাতুবোৰত তিঙ্ প্রত্যয় যোগ হৈ তিঙন্ত পদ হয় আৰু কৃৎ প্রত্যয় যোগ হৈ কৃদন্ত পদ হয়।

কিছুমান বিশেষ প্রত্যয়ৰ যোগত ধাতুৱে কি ৰূপ লয় চোৱা যাওঁক—

নিজন্ত (প্রৰণার্থক)	— √পঠ	— পাঠয়তি (পঢ়ুৱায়)
সনন্ত (ইচ্ছার্থক)	— √পঠ্	— পিপঠিসতি (পঢ়িবলৈ ইচ্ছা কৰে)
য়ঙন্ত (বাৰে বাৰে কৰা)	— √পঠ্	— পাপঠ্যতে (বাৰে বাৰে পঢ়ে)
নামধাতু কাম্যচ্	— পুত্র	— পুত্র কাম্যতি (পুত্র কামনা কৰে)
ক্যচ্	— পুত্র	— পুত্রীয়তি (ছাত্ৰম)
		ছাত্ৰক পুত্ৰৰ দৰে দেখে
	হংস	— হংসায়তে
		হাঁহৰ দৰে আচৰণ কৰে
	ক্ৰিপ্	— কৰি - কৰয়তি
		কৰিবদৰে আচৰণ কৰে।

আনহাতে উপসর্গইও ধাতুৰ আচৰণৰ পৰিবৰ্তন ঘটায়। কিছুমান উপসর্গ লগ লাগিলে পৰস্পৰপদী ধাতু আত্মনেপদী হয়। যেনে— জয়তি — বিজয়তে

গচ্ছতি — সংগচ্ছতে

সেইদৰে কিছুমান উপসর্গ লগ লাগিলে আত্মনেপদী ধাতু পৰস্পৰপদী হয়। যেনে— বমতে — বিবমতি।

ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন কালৰ সংমিশ্ৰণ ঘটালে ক্ৰিয়াপদসমূহৰ বিভিন্ন ৰূপ পোৱা যায়। যেনে—

সামান্য বৰ্তমান	—	লট্	—	সঃ পঠতি
				(তেওঁ পঢ়ে)
তাৎকালিক বৰ্তমান	—	শতৃ/শানচ্, অস্ লট্	—	সঃ পঠন্ অস্তি
				(তেওঁ পঢ়ি আছে)
সন্ধিঞ্চ বৰ্তমান	—	শতৃ/শানচ্, অস্ লৃট্	—	সঃ পঠন্ ভৱিষ্যতি।
				(তেওঁ বোধহয় পঢ়ি আছে)
সম্ভাব্য অপূৰ্ণ বৰ্তমান	—	শতৃ/শানচ্, অস্ লিঙ্	—	সঃ পঠন্ স্যাৎ
				(তেওঁ পঢ়িব লাগিছিল)
সম্ভাব্য পূৰ্ণ বৰ্তমান	—	ক্ত/ক্তবতু, অস্ লিঙ্	—	সঃ পঠিতবান্ স্যাৎ
				(তেওঁ পঢ়িছিল হ'বলা)
সামান্য ভূত	—	লঙ্/ক্তবতু। লট্ + স্ম	—	সঃ অপঠৎ/সঃ পঠিতবান্
				সঃ পঠতিস্ম (তেওঁ পঢ়িছিল)
তাৎকালিক ভূত	—	শতৃ/শানচ্, অস্ লঙ্	—	সঃ পঠন্ আসীৎ
				(তেওঁ পঢ়ি আছিল)
আসন্ন ভূত	—	ক্ত/ক্তবতু, অস্ লঙ্	—	সঃ পঠিতবান্ আসীৎ
				(তেওঁ পঢ়িছিল)
হেতু হেতুভূত	—	লৃঙ্	—	সঃ অপঠিষ্যৎ
				(তেওঁ পঢ়িলেহেঁতেন)
উচিত্ অৰ্থৎ	—	লিঙ্ (বিধিলিঙ্)	—	সঃ পঠেৎ।
				(তেওঁ পঢ়া উচিত)
ভৱিষ্যত	—	লৃট্	—	সঃ পঠিষ্যতি (তেওঁ পঢ়িব)
আজ্ঞা	—	লোট্	—	সঃ পঠতু (তেওঁ পঢ়ক)

বর্তমানকালত চলি থকা ক্ৰিয়াপদ বুজালে পৰস্মৈপদী ধাতুৰ পিচত শত্ৰু আৰু আত্মনেপদী পিচত শানচ্ প্ৰত্যয় হয়। এনেকৈ সিদ্ধ হোৱা পদবোৰ কৰ্তাৰ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়।

কৰি থকা বুজাবলৈ (কৃ ধাতু উভয়পদী)—

√কৃ + শত্ৰু = কুৰ্বৎ — কুৰ্বন্ বালকঃ (কৰি থকা ল'ৰা)
 কুৰ্বন্তৌ বালকৌ (কৰি থকা ল'ৰা দুজন)
 কুৰ্বন্তঃ বালকাঃ (কৰি থকা ল'ৰাবোৰ)
 কুৰ্বতী বালিকা - (কৰি থকা ছোৱালী)

√কৃ + শানচ্ = কৰিষ্যৎ — কৰিষ্যন্ বালকঃ
 কৰিষ্যন্তৌ বালকৌ
 কৰিষ্যন্তঃ বালকাঃ
 কৰিষ্যন্তী বালিকা।

তদুপৰি কৰ্তৃৰাচ্য, কৰ্মৰাচ্য, ভাৱৰাচ্য আৰু কৰ্মকৰ্তৃৰাচ্য অনুসৰি ও ক্ৰিয়াপদসমূহে বেলেগ বেলেগ ৰূপ লয়।

অলপ মনোযোগেৰে ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিলে ক্ৰিয়াপদসমূহৰ বিভিন্ন প্ৰয়োগবিধি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মূৰৰ কামোৰণি নহৈ মনোৰঞ্জনৰ কাৰক হৈ দেখা দিয়ে। এইক্ষেত্ৰত শিক্ষাগুৰুসকলৰ দায়িত্ব বহুত। কিছুবছৰ আগলৈ সংস্কৃত টোলসমূহত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক পদ্ধতিগতভাৱে বহুল পৰিমাণে ব্যাকৰণৰ প্ৰশ্ন প্ৰদান কৰা হৈছিল। বৰ্তমান সেয়া স্তিমিত হৈ পৰিছে। কোৱা হয়—

“আখ্যাতে যস্য ন খ্যাতিঃ তস্যখ্যাতিঃ পদে পদে”।

আখ্যাৎ অৰ্থাৎ ধাতু আৰু ক্ৰিয়াপদ সম্বন্ধী প্ৰকৰণ। এই আফাতত যাৰ বুৎপত্তি নাথাকে তেওঁৰ প্ৰতি খোজতে অখ্যাতি অৰ্থাৎ দুৰ্বলতা প্ৰকাশ পায়। ■

সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি, ক্ৰমবিকাশ আৰু কালিদাসৰ নাটকত্ৰয়

ড° মণি শৰ্মা শাস্ত্ৰী

সংস্কৃত কাব্যক প্ৰধানত দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে—দৃশ্যকাব্য আৰু শ্ৰব্যকাব্য। দৃশ্যকাব্য সকলোৰে বাবেই মনোগ্ৰাহী হয় কাৰণ মঞ্চত অভিনয় দৰ্শনৰ জৰিয়তে এই কাব্যৰ বস আত্মদান কৰা হয়। সৰ্বসাধাৰণৰ মতে নাটকেই দৃশ্যকাব্যৰ পদবাচ্য। আলংকৰিক সকলৰ মতে দশৰূপকৰ এটা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাগ হৈছে নাটক। অভিনয়ৰ দ্বাৰা নাটকীয় পাত্ৰপাত্ৰীৰ অৱস্থাৰ অনুকৰণেই হৈছে নাট্য। “অৱস্থানুকৃতিনাট্যম”।

এই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে বহুতো মতবাদ প্ৰচলিত হৈ আছে। ভৰতৰ দ্বাৰা প্ৰণীত নাট্য শাস্ত্ৰই হৈছে নাট্যকলাৰ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। এই নাট্য শাস্ত্ৰৰ মতে ভগৱান ব্ৰহ্মাই ললিতকলাৰূপে ত্ৰেতাযুগত নাট্য সৃষ্টি কৰিছিল। “এবং ভগবতা সৃষ্টৌ ব্ৰহ্মণা ললিতাত্মকম্।” আগৰ দিনত ভাৰতীয় পৰম্পৰাই শূদ্ৰ আৰু স্ত্ৰীলোকক বেদপাঠৰ অধিকাৰ নিদিয়াৰ কথা জানিব পৰা যায়। সেয়েহে দেৱতা আৰু মহৰ্ষিসকলৰ অনুৰোধত সৰ্বসাধাৰণৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে লোকপিতামহ ব্ৰহ্মাই ত্ৰেতাযুগত সাৰ্ববৰ্ণিক পঞ্চম বেদৰূপে নাট্যৰেদৰ সৃষ্টি কৰিলে। এই

কথা নাট্যশাস্ত্ৰত উল্লেখ কৰিছে—

জগ্ৰাহ পাঠ্যমুখেদাৎ সমভ্যো গীতমেব চ।
যজুৰ্বেদাদভিনয়ান্ বসানাথৰ্বণাদপি।।

নাট্য শাস্ত্ৰ ১/১৭

এইবুলি যে ব্ৰহ্মাই ঋগ্বেদৰ পৰা পাঠ্যাংশ, সামবেদৰ পৰা গীতি, যজুৰ্বেদৰ পৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰ পৰা বস আহৰণ কৰি এই নাট্যৰচনা কৰে। ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা সৃষ্ট এই নাট্যৰেদক আৰু মনোগ্ৰাহী কৰিবৰ বাবে শিৱই তাণ্ডৰ নৃত্য আৰু পাৰ্বতীয়ে লাস্য নৃত্য দান কৰে। তাৰ পিচত ভৰত মুণিৰ নিৰ্দেশনাতেই স্বৰ্গলোকত “অমৃত-মহন” আৰু “ত্ৰিপুৰদাহ” নামৰ দুখন নাটক অভিনীত হয়। কালক্ৰমত স্বৰ্গৰ সেই অভিনয়ে মৰ্ত্যলোকত প্ৰচাৰিত হয়।

এতিয়া এই নাটকৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে জনসমাজত প্ৰচলিত কেইটামান মতবাদ আলোচনা কৰা হ’ল। যিহেতু এই নাটকত অভিনয় আৰু সংবাদ থাকে আৰু এই সংবাদৰ বীজ যিহেতু ভাৰতৰ সৰ্বপ্ৰাচীন ঋগ্বেদত দেখিবলৈ পোৱা যায় গতিকে ঋগ্বেদৰ এই সংবাদসূক্ত সমূহৰ পৰাই সংস্কৃত নাটক উৎপত্তি

হোৱা বুলি বহুতে মত পোষণ কৰে। এই সুক্ত সমূহৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল যম-যমী সংবাদ, পুৰুষবা-উৰ্বশী সংবাদ, সৰমা-পাণি সংবাদ, ইন্দ্ৰ-মৰুত সংবাদ, বিশ্বামিত্ৰ-নদী সংবাদ, অগস্ত্য-লোপামুদ্ৰা সংবাদ আদি। এনেদৰে ঋগবেদত প্ৰায় পোন্ধৰটাতকৈও অধিক সংবাদ সুক্ত আছে য'ত বক্তাসকলৰ মাজত সন্তাষণ দেখিবলৈ পোৱা যায় আৰু পাছলৈ তাত অভিনয় সংযোজিত হৈ নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি বহুতে মন্তব্য কৰে। জাৰ্মান পণ্ডিত মেক্সমুলাৰ আৰু ফৰাচী পণ্ডিত সিলভ্যা লেভি আদিৰ মতে ঋগ্বেদৰ এই এই সংবাদ সুক্ত সমূহ নাটকৰ লক্ষণেৰে ভাৰাক্ৰান্ত। এনেধৰণৰ কথোপকথন মহাভাৰত পুৰাণ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থতো দেখিবলৈ পোৱা যায়। অধ্যাপক ভিন্সৰ নিংসৰ মতে ঋগ্বেদৰ এই ধৰণৰ ৰচনাসমূহ নাটক আৰু মহাকাব্য উভয়ৰে উৎস। তেওঁ History of Indian literature ৰ Vol. I ত এইবুলি উল্লেখ কৰিছে যে— “The ancient ballad poetry is the source both of the epic and of the drama, for these ballads consist of a narrative and of a dramatic element.” বৈদিক যুগৰ স্ত্ৰী-পুৰুষ উভয়ে বিচিত্ৰ পোচাকৰে সজ্জিত হৈ যে সৰ্বসাধাৰণৰ চিত্ত-বিনোদন কৰিছিল তাৰো বহুত প্ৰমাণ পোৱা যায়। বিশেষকৈ বৈদিক কৰ্মকাণ্ড সমূহৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে সোমবাগত সোমক্ৰেতা আৰু সোম বিক্ৰেতাৰ মাজত যি অৰিয়াঅৰি হোৱা দেখা যায় সেইসমূহ

সম্পূৰ্ণ নাটকীয়তাৰে পৰিপূৰ্ণ। জাৰ্মান পণ্ডিত ড° হাৰ্টেলে এই সমূহৰ নাটকীয় লক্ষণক মান্যতা প্ৰদান কৰিছিল আৰু পৰবৰ্তী সময়ত সুপৰ্ণাধ্যায় নামৰ এখন বৈদিক গ্ৰন্থক সম্পূৰ্ণ নাটকৰ মৰ্য্যাদা দান কৰিছিল। এনেদৰে বহুতো পণ্ডিতে এই মতৰ সমৰ্থন কৰিলেও অধ্যাপক ড° এ. বি. কীথে এই বুলি মত ব্যক্ত কৰিছে যে ঋগ্বেদৰ এই সুক্ত সমূহত গান বা অভিনয় দেখিবলৈ পোৱা নাযায়; কাৰণ গীত আৰু অভিনয় সাম আৰু যজুঃবেদৰ হে বিষয়। তেওঁৰ মতে নাটকৰ তাত্ত্বিক স্থিতি বেদত অৱশ্যেই আছিল কেৱল বীজ ৰূপত।

অধ্যাপক ড° পিশেলে ভাৰতীয় নাট্যশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি পুতলানাচৰ পৰা হোৱা বুলি ক'ব খোজে। এই সম্পৰ্কত তেওঁৰ যুক্তি হ'ল পুতলা নাচত থকাৰ দৰে সংস্কৃত নাটকতো সূত্ৰধাৰ স্থাপক প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু সংস্কৃত নাটকৰ সূত্ৰধাৰৰ লগত পুতলা নাচৰ সূত্ৰধাৰৰ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত মিল থকা যেন নালাগে। সেয়েহে সামান্য পুতলা নাচৰ পৰা বসভাব সঞ্চাৰী নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা কথাতো মানি লোৱাটো টান। ড° পিচেলে ছায়া নাটকৰ পৰাও সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক'ব খোজে এই মতক অধ্যাপক ল্যুৰ্ডস আৰু ষ্টেন কোনোয়েও সমৰ্থন কৰে। যিদৰে ৰঙ্গমঞ্চত পৰ্দাৰ পিছফালে অভিনেতা-অভিনেত্ৰীসকলে দেখুওৱা অঙ্গি-ভঙ্গিসমূহৰ ছায়াৰূপ পৰ্দাত দৰ্শকে দেখিবলৈ পায় ঠিক তেনেদৰে সংস্কৃততো সুভট্ট ৰচিত “দুতাদ্দা” প্ৰভৃতি ছায়া নাটক দেখিবলৈ পোৱা

যায়। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰ সম্বন্ধী লক্ষণ গ্ৰহত ইয়াৰ কোনো মূল স্বৰূপ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। সেয়ে অধ্যাপক কীথে তেওঁৰ The Sanskrit Drama নামৰ গ্ৰহত এইবুলি মন্তব্য কৰিছে যে— “The early evidence adduced for the existance for shadowdram is wholly unreliable.” বহুতো পাশ্চাত্য পণ্ডিতে আনকি মানুহৰ মৃত্যুৰ পিছত আত্মীয় স্বজনৰ যি হৃদয়বিদাৰক দৃশ্য তাৰ পৰাও নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক’ব খোজে, আন বহুতে আকৌ ইন্দ্ৰ মহোৎসৱ আদিৰ পৰাও নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক’ব খোজে যাৰ লগত ইউৰোপৰ মে পোল নৃত্যৰ সাদৃশ্য দেখা যায়। কিন্তু এই সকলো বিলাক মতৰেই বিশেষ ঐতিহাসিক সত্যতাৰ উমান নোপোৱা কাৰণে এইসমূহ সৰ্বজনগ্ৰাহ্য হ’ব নোৱাৰে।

পাশ্চাত্য পণ্ডিত ৰেবাৰে সৰ্বপ্ৰথমে ভাৰতীয় নাটকৰ ওপৰত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি মন্তব্য কৰে। তেওঁৰ মতে আলেকজেণ্ডাৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ সৈন্যদলত থকা গ্ৰীক সৈন্যসকলে ৰাজসভাত তথা সৈন্যসকলৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে ভাৰতবৰ্ষত গ্ৰীক নাটক অভিনয় কৰিছিল। অন্যান্য ৰজাসকলেও ভাৰতবৰ্ষত থকা সময়ত গ্ৰীক নাটক মঞ্চস্থ কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰে বিজয়োৎসৱত গ্ৰীক নাটকৰ অভিনীত কৰাইছিল। এইদৰেই গ্ৰীকৰ সৈতে ভাৰতবৰ্ষৰ নাটকৰ ক্ষেত্ৰত সংস্পৰ্শ ঘটিছিল বুলি বহুতে মন্তব্য কৰে। কিন্তু অধ্যাপক কীথে

এই মত খণ্ডন কৰি তেওঁৰ The Sanskrit Drama নামৰ গ্ৰহত এইবুলি উল্লেখ কৰিছে যে— “We need not doubt the existance of performance of Greek dramas throughout the provinces which formed the Empire of Alexander; the scepticism of professor Levy in this regard is clearly inadmissible.”

ওৱেবাৰৰ মতে সংস্কৃত নাটকত দেখিবলৈ পোৱা যবনী আৰু যবনিকা এই শব্দ দুটা গ্ৰীক শব্দ। কাৰণ গ্ৰীহত যবনী মানে ৰমণী আৰু যবনিকা মানে দীঘল পৰ্দা। কিন্তু বহুতে এই মত মানি নলয় কাৰণ ভাৰতত যবন শব্দটো বহু প্ৰাচীন কাৰণ কালযবনৰ দ্বাৰা মথুৰা আক্ৰমণৰ কথা বহু প্ৰাচীন অৰ্থাৎ গ্ৰীক আগমনৰ আগৰ। স্থান, কাল আৰু কাহিনী সংস্থানৰ ফালৰ পৰা গ্ৰীকৰ লগত সংস্কৃত নাটকৰ মিল থকা দেখা যায়। সংস্কৃত নাটকৰ বহুততে থকা স্মাৰক চিহ্নৰ ধাৰণাত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট বুলিও বহুতো সমালোচকে মত পোষণ কৰে কিন্তু সেয়াও সৰ্বজন গ্ৰাহ্য নহয়।

উপৰোক্ত সকলো যুক্তি প্ৰমাণ পৰীক্ষা কৰি আৰু লগতে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত থকা নটসূত্ৰৰ উল্লেখ, কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত থকা কুশীলৰ আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত উল্লেখ থকা নাটকদ্বয় কংসবধ আৰু বলিবন্ধৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট যে ভাৰতীয় নাট্য সাহিত্য গ্ৰীক নাটকতকৈও বহু প্ৰাচীন। আকৌ মহাভাৰত, হৰিবংশ আদিত উল্লেখ থকা বহুতো শাব্দিক প্ৰমাণে ভাৰতীয় নাট্য

সাহিত্যৰ প্ৰাচীনত্ব প্ৰমাণ কৰে। সেয়েহে এইবুলি ক'ব পাৰি যে বৈদিক সাহিত্যত যি নাট্য সাহিত্যৰ বীজ অঙ্কুৰিত হৈছিল সেয়া ভাৰতবৰ্ষৰ অনুকূল পৰিবেশত সময়ে সময়ে বস ভাৰনাৰ জলসিঞ্চনৰ জৰিয়তে তথা ভাৰতীয় নাট্যকাৰসকল প্ৰতিভাৰ আলোকেৰে আলোকিত হৈ সেই অঙ্কুৰেই এক বিশাল মহীৰুহলৈ পৰ্য্যবসিত হৈছে।

মহাকবি কালিদাসৰ নাটকত্ৰয়ত অবলোকন :

যিগৰাকী কবিক বাদ দি আমি ভাৰতীয়ত্বই কল্পনা কৰিব নোৱাৰো, যাৰ কাপৰ পৰা সৃষ্টি হৈছিল বিশ্বসাহিত্যত প্ৰতিষ্ঠিত অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী মহাকাব্য, নাটক আদি সেইজনাই হৈছে কবিকুল শিৰোমণি মহাকবি কালিদাস। সেইজনা কবিৰ সম্বন্ধে যদিও বহুতো কিংবদন্তি শুনা যায় তথাপিও তেওঁৰ অমৰ সৃষ্টি সমূহে আজিও বিশ্ব প্ৰতিগৰাকী মননশীল লোকৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি আছে। এইজনা প্ৰকৃতিৰ পূজাৰীৰ নাটক বুলি ক'লে আমি তিনিখন নাটকেই দেখিবলৈ পাওঁ সেয়া হ'ল—মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ আৰু অভিজ্ঞান শকুন্তলম্। এতিয়া এইচেগতে বিশ্ববন্দিত নাট্যকাৰজনৰ নাটক তিনিখনৰ বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত আভাস এটি ডাঙি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হ'ল।

১। মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ :

প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ মতে মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ কালিদাসৰ প্ৰথম নাট্যকৃতি। শুভ্ৰবংশীয় নৃপতি অগ্নিমিত্ৰ আৰু বিদৰ্ভৰাজৰ

কন্যা মালবিকাৰ প্ৰেমৰ ঐতিহাসিক পটভূমিৰ আশ্ৰয়ত মনোৰম নাট্যৰূপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কালিদাসৰ অন্য দুয়োখন ৰূপকৰ তুলনাত এই ৫ টা অংকযুক্ত নাটকখনত কবিগুণৰ অভিব্যক্তি বহুত কম দেখা যায়। মালবিকাৰ ভাতৃ-মাধবসেনক তেওঁৰে জ্ঞাতি ভ্ৰাতা যজ্ঞসেনে বন্দী কৰাত ভয়াৰ্ত্ত মালবিকাই পলাই গৈ অগ্নিমিত্ৰৰ অন্তেষপুৰত ৰাজমহিষী ধাৰিণীৰ ওচৰত আশ্ৰয় লয়। প্ৰথম অংকত নান্দী পাঠৰ পিচত মিশ্ৰবিষ্ণুস্ককত এইবুলি সূচনা দিছে যে ৰজা অগ্নিমিত্ৰ যাতে কোনো মালবিকাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত নহয় সেয়ে তেওঁৰ দৃষ্টিৰ পৰা বচোৱা হৈছে “ধাৰিণীয়ে মালবিকাৰ নৃত্য আৰু ললিতকলাৰ শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ে। দ্বিতীয় অংকত নৃত্য প্ৰতিযোগিতাত গণদাসৰ শিষ্যা মালবিকাক শ্ৰেষ্ঠ বুলি ঘোষণা কৰা হয় আৰু ৰজা মালবিকাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হয়। তৃতীয় অংকত ৰজা অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালবিকাৰ পূৰ্বৰাগৰ চিত্ৰন, দুয়োজনেই উদ্যানত মিলিত হোৱা আৰু ৰজাৰ দ্বিতীয়া ৰাণী ইৰাবতীয়ে ৰজাক তিৰস্কাৰ কৰা আদি বৰ্ণিত হৈছে। চতুৰ্থ অংকত মুখ্যৰাণী ধাৰিণীয়ে যেতিয়া ৰজাৰ সৈতে মালবিকাৰ প্ৰণয়ৰ কথা গম পালে তেতিয়া বকুলবলিকা নামৰ সহায়িকা গৰাকীৰ গৰ্ভগৃহত মালবিকাক বন্দী কৰি থোৱা, বিদুষকৰ সৰ্পদংশনৰ মিচা বাতৰিৰ জৰিয়তে মহাৰাণী ধাৰিণীৰ পৰা বিষহাৰিণী মুদ্ৰিকা লাভ আৰু তাৰ সহায়ত গৰ্ভগৃহৰ পৰা সখীৰ সৈতে মালবিকাক উদ্ধাৰ আদি বৰ্ণিত হৈছে। শেষত পঞ্চম অংকত

যেতিয়া বিদৰ্ভ দেশৰ পৰা উপহাৰ লৈ অহা দাসীৰ দ্বাৰা মালবিকাৰ ৰহস্য উদ্ঘাটন হয় তেতিয়া বিদৰ্ভৰ ৰজা মাধৱসেনৰ ভগ্নী মালবিকাৰ সৈতে ৰজাৰ বিবাহ পাতি দিয়াত মুখ্য ৰাণীয়েই উদ্যোগ গ্ৰহণ কৰে। নাটকখনত কেইটিমান ঐতিহাসিক চৰিত্ৰৰ বাহিৰে বাকীখিনি কৰিব কল্পনা প্ৰসূত তথাপিও নাটকীয় ঘটনাচক্ৰ কৰিব প্ৰতিভাস্পৰ্শত ভাস্কৰ হৈ উঠিছে আৰু নাট্য শাস্ত্ৰত উচ্চাঙ্গ দখল কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

২। বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম :

কালিদাসৰ দ্বিতীয় নাট্যকৃতি হৈছে বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম। পৌৰাণিক কাহিনীৰ অবলম্বনত ৰচিত এইখন এখন ত্ৰোটক জাতীয় ৰূপক। ইয়াৰ মূল উপজীব্য হৈছে স্বৰ্গৰ অগ্ৰবা উৰ্বশী আৰু মৰ্ত্যৰ পুৰুষৰাৰ প্ৰণয় কাহিনী। প্ৰথম অংকৰ প্ৰস্তাৱনাৰ অন্তত অগ্ৰবাৰ ক্ৰন্দন শুনি লৰালৰিকৈ গৈ ৰজা পুৰুষাই কেশিদানবৰ হাতৰ পৰা উৰ্বশীক উদ্ধাৰ কৰে আৰু পৰস্পৰৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। দ্বিতীয় অংকত ৰাণীৰ এগৰাকী চেটীয়ে বিদুষকৰ পৰা ৰজাৰ উৰ্বশীৰ সৈতে থকা গোপন প্ৰণয়ৰ কথা গম পায়। উৰ্বশীয়ে সংগোপনে ৰজাৰ সৈতে মিলিত হৈ প্ৰেমালাপ কৰা লগতে ইন্দ্ৰলোকৰ পৰা অহা নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰি পুনৰ স্বৰ্গলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰা আৰু ৰাণী ঔশীনৰীয়ে সকলো কথা গম পাই ৰজাৰ প্ৰতি ক্ৰুদ্ধা হৈ পৰা, অৱশেষত ৰজাই বুজাই বঢ়াই ৰাণীক শান্ত কৰা আদি এই অংকত উপলব্ধ হয়। তৃতীয় অংকত ভৰতৰ নিৰ্দেশনাত লক্ষীস্বয়ম্বৰ নামৰ নাটকত

অভিনয় কৰি থাকোতে অসাৰধানবশতঃ পুৰোষোত্তমৰ ঠাইত পুৰুষৰা বুলি উচ্চাৰণ কৰা কাৰণে উৰ্বশী ভৰতৰ দ্বাৰা অভিশপ্ত হৈ পুৰুষৰাৰ সৈতে মৰ্ত্যত বাস কৰিবলৈ লয়। এই ক্ষেত্ৰত ইন্দ্ৰৰ এটা চৰ্ত আছিল যে যেতিয়ালৈকে উৰ্বশীৰ গৰ্ভজাত সন্তান পুৰুষৰাই দৰ্শন নকৰে তেতিয়ালৈকে তেওঁ মৰ্ত্যত থাকিব পাৰিব। চতুৰ্থ অংকত উৰ্বশীয়ে নিজৰ সন্তানক এজন ঋষিৰ আশ্ৰমত থৈ অহাৰ বৰ্ণনা, গন্ধমাদন পৰ্বতত ঘূৰি ফুৰোতে এদিন পুৰুষৰাৰ প্ৰতি ক্ৰুদ্ধ হৈ কুমাৰবনত প্ৰবেশ কৰি উৰ্বশী লতালৈ পৰিবৰ্ত্তন হোৱা আদি বৰ্ণিত হৈছে। অন্তিম অৰ্থাৎ পঞ্চম অংকত প্ৰেয়সীৰ বিবহত বিলাপ কৰি কৰি ৰজা উন্মাদপ্ৰায় হৈছে আৰু সংগমনীয় মণিৰ সহায়ত এডাল লতাক স্পৰ্শ কৰাত উৰ্বশীৰ ৰূপ ধাৰণ কৰা; সংগমনীয় মণিটো অপহৰণ কৰা গৃদ্ধ পক্ষী শৰবিদ্ধ হৈ ৰজাৰ সন্মুখত পৰা আৰু শৰপাতত খোদিত থকা উৰ্বশী আৰু পুৰুষৰাৰ তনয়ৰ শৰ ইত্যাদি উপলব্ধ হয়। বানত খোদিত থকা কথাৰ পৰা পুৰুষৰা উৰ্বশীৰ বিচ্ছেদ আসন্ন বুলি জানি দুঃখিত হৈ পৰা সময়তে দেবৰ্ষি নাৰদ উপস্থিত হৈ ইন্দ্ৰৰ এক বাৰ্তা ৰজাক দিয়ে। ইন্দ্ৰই এইবুলি বাৰ্তা পঠাইছে যে “ইয়ঞ্চ উৰ্বশী যাবদায়ুক্তে ধৰ্মচাৰিণী ভবত্বিত্তি” অৰ্থাৎ দেৱাসুৰৰ যুদ্ধত ইন্দ্ৰক সহায় কৰাৰ বাবে আজীৱন উৰ্বশী তেওঁ সহধৰ্মিনী হ'ব বুলি উপহাৰ দিছে। উৰ্বশী পুৰুষৰাৰ বিয়োগান্ত পৌৰাণিক কাহিনীক কালিদাসে নিজৰ যাদুস্পৰ্শেৰে তথা বহুতো নতুন সংযোজনেৰে

হৃদয়গ্রাহী কবি তুলিছে।

৩। অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্ :

অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ কালিদাসৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাটক। কালিদাসে পৈনত বয়সত ৰচনা কৰা এইখন যুগজয়ী নাটকক নাট্যকলাৰ বৈচিত্ৰ্য; কাব্য শিল্পৰ মাধুৰ্য্য আৰু প্ৰেমৰ পবিত্ৰতাৰে কালিদাসে সকলো দিশৰ পৰা পূৰ্ণ কৰি তুলিছে। এই নাটকখনৰ বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপন তথা সহৃদয়ক আকৰ্ষণ কৰাৰ প্ৰতি লক্ষ ৰাখি সমালোচকসকলে মন্তব্য কৰিছে যে— “কালিদাসস্য সৰ্বস্বমভিজ্ঞান শকুন্তলম্।” মহাভাৰত, পুৰাণাদিত বৰ্ণিত দুয্যন্ত শকুন্তলাৰ কাহিনীক অৱলম্বন হিচাপে লৈ কালিদাসে সাতটা অংকত বিভক্ত কৰি এই নাটকখন ৰচনা কৰিছে। এইখন নাটকত মহাকবি কালিদাসে বহুতো ঘটনা নিজস্বকৈ সংযোজন কৰিছে যাৰ ফলত এটি বিয়োগান্ত ঘটনাই মিলনান্তৰূপত সকলোকে বিমোহিত কৰিছে। অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ নাটকত কালিদাসে প্ৰকৃতিৰ সৈতে মানুহৰ যি নিবিড় সম্পৰ্ক সেইয়া সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ কৰিছে। কাৰণ প্ৰথম অংকৰ পৰা অন্তিম অংকলৈকে শকুন্তলা প্ৰকৃতিৰ মাজত থাকিয়েই জীৱন অতিবাহিত কৰিছে। ইয়াত আমি মূল কাহিনীত অনুপস্থিত বহুতো ঘটনা যেনে হস্তিৰ উপদ্ৰৱ, দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ, আঙুঠি হেৰোৱা আদি বহুতো নতুন সংযোজন দেখিবলৈ পাইছো, যি সমূহে নাটকখনক এক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে। প্ৰথম অংকত দেখিবলৈ পোৱা দৈহিক প্ৰেমক

কালিদাসে ক্ৰমিক অগ্ৰগতি দেখুৱাইছে যদিও চতুৰ্থ অংকত হঠাতে দুৰ্বাসাৰ আগমন তথা কঠোৰতম অভিশাপ বৰ্ষনেৰে কিছু ব্যাহত কৰাই পঞ্চম তথা ষষ্ঠ অংকত অনুতাপৰ বহিত দক্ষিভূত কৰাই স্বৰ্গীয় স্তৰলৈ উন্নিত কৰাইছে আৰু স্বৰ্গমৰ্ত্যৰ সীমাৰেখাত থকা মাৰীচৰ আশ্ৰমত দুয়োৰে পুনৰ মিলনেৰে নাটকখনৰ মিলনান্ত পৰিসমাপ্তি দেখুৱাইছে।

মহাকবিজনাৰ এই নাটকখনক প্ৰশংসা কৰি সমালোচক সকলে এইবুলি কৈছে যে—

কাব্যেষু নাটকং বম্যং তত্র বম্যা শকুন্তলা।

তত্রাপি চ চতুৰ্থোঽঙ্কো স্তত্র শ্লোক চতুষ্টয়ম্।।

এই চতুৰ্থ অংকত শকুন্তলাৰ যি বিদায়ৰ দৃশ্য তথা বিদায় বেলাত পালিতা পিতৃ কণ্ঠৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি দিয়া উপদেশ যিসমূহ চিৰসত্যবাণীৰ দৰে আজিও মাজত প্ৰচলিত হৈ আছে লগতে আজন্ম পৰিচিত তপোবন; বাল্য কালৰ সহচৰীদ্বয় অনসূয়া আৰু প্ৰিয়ম্বদা, মাতৃহাৰা হৰিণা পোৱালীটোক এৰি যোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাৰ যি হৃদয়বিদাৰক ক্ৰন্দন এই সকলোবিলাকে দৰ্শক তথা পাঠকৰ হৃদয়ত বাৰুকৈয়ে ৰেখাপাত কৰে। বহুতো সমালোচকে আকৌ চৰম নাটকীয় উৎকণ্ঠা, নায়ক-নায়িকাৰ হৃদয়ৰ অন্তৰ্দ্ৰৱ, নায়িকা চৰিত্ৰৰ পূৰ্ণতা আদি দিশলৈ লক্ষ্য কৰি নাটকখনৰ পঞ্চম অংকটোকহে শ্ৰেষ্ঠ বুলি মত ব্যক্ত কৰে। “পঞ্চমোঽস্তি ততোঽধিকঃ” নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰথম অংকৰ মিলনেই সপ্তমাকত শাস্বত মিলনলৈ পৰ্য্যবসিত হৈছে।

বিভিন্ন ভাষালৈ অনুদিত হোৱা শকুন্তলা লক্ষ্য কৰি বিস্ময়াভিভূত হৈ জাৰ্মান পণ্ডিত
নাটকৰ বিশ্বজোৰা যি খ্যাতি সেই সকলো দিশ গ্যেটে মন্তব্য কৰিছে এইবুলি—

“Would'st thou the young year's blossoms

and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed,

enraptured, feasted, fed,

Would'st thou the Earth and Haven itself

in one sole name combine?

I name thee, O Sakuntala! and all at once is said.” ■

কিৰাত আৰু ভাৰবি

ড° গৌতম চৌধুৰী

ভাৰবি কিৰাতৰ কবি। 'কিৰাতৰ কবি' মানে কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যৰ ৰচয়িতা। সংস্কৃত ভাষাত এটা ন্যায় আছে—“নামৈকদেশগ্রহণে নামমাত্রগ্রহণম্; সত্যভামা ভামা ইতি ৰং”—। নামৰ এক অংশ গ্রহণ কৰিলেও সম্পূৰ্ণ নামটো গ্রহণ কৰা হয়—যিদৰে মৰমতে 'সত্যভামা'ক 'ভামা' বুলি মতা হয়। অন্যক্ষেত্ৰত যেনে 'ভাৰতকথা' মানে 'মহাভাৰতকথা'।

কবি ভাৰবি কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যৰ নিৰ্মাতা। কিৰাত শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে 'ব্যাধ'। তৃতীয় পাণ্ডৱ অৰ্জুনে ইন্দ্ৰকিল পৰ্বতত দেৱাদিদেৱ মহাদেৱৰ আশীৰ্বাদ লাভ কৰিবলৈ কঠোৰ তপস্যা কৰিছিল। তেতিয়া ভগৱান শিৱই ব্যাধ (কিৰাত) ৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি অৰ্জুনৰ আগত দেখা দিছিল। কিৰাত আৰু অৰ্জুন—উভয়ে এটা মায়াবী গাহৰিলৈ শৰ নিক্ষেপ কৰি গাহৰিটো বধ কৰিছিল। 'সেই মৃত গাহৰিটোৰ অধিকাৰী কোন হ'ব—সেই বিষয়ক লৈ কিৰাত আৰু অৰ্জুনৰ মাজত যুদ্ধ হৈছিল। শেষত অৰ্জুনৰ বীৰত্ব আৰু কঠোৰ তপস্যাত সন্তুষ্ট হোৱা ভগৱান শিৱই নিজৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি শত্ৰুক পৰাজয় কৰাৰ আশীৰ্বাদ প্ৰদান কৰে। এইদৰে মহাকাব্যখনৰ মূল বিষয়বস্তু অনুসৰি যাথার্থ্যনামকৰণ কৰা হৈছে—'কিৰাতাজুৰ্নীয়'। কিৰাতঃ চ অৰ্জুনঃ চ = কিৰাতাজুৰ্নৌ (ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব সমাস)। তৌ অধিকৃত্য কৃতঃ গ্রহণঃ ইতি 'ছ' (ঈয়) প্ৰত্যয় = কিৰাতাজুৰ্নীয়। ইয়াত পাণিনিব্যাকৰণৰ 'শিশুক্রন্দ যম সঙ্ঘন্ধেজনাদিভ্যশ্চ' সূত্ৰ অনুসৰি 'ছ' প্ৰত্যয় প্ৰয়োগ হৈছে। পুনশ্চ 'মহাকাব্য' শব্দৰ সৈতে সমানাধিকৰণ

হৈ থকা বাবে 'কিৰাতাজুৰ্নীয়ম্' হৈছে। 'মহাকাব্য' শব্দটো নপুংসকলিঙ্গ। গতিকে সমানাধিকৰণ অনুসৰি 'কিৰাতাজুৰ্নীয়ম্' নপুংসকলিঙ্গ হৈছে। সমানাধিকৰণ মানে হৈছে বিশেষ্য পদৰ লিঙ্গ-বিভক্তি-বচন অনুসৰি বিশেষণ পদো প্ৰয়োগ হোৱা সংস্কৃত ভাষাৰ ৰীতি। অসমীয়া ভাষাত কিন্তু 'কৰাতাজুৰ্নীয়' বুলি লিখিলেই হয়।

কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যৰ কাহিনীভাগ লোৱা হৈছে মহাভাৰতৰপৰা। মহাভাৰতৰ বন পৰ্বত ১৫ টা অধ্যায়ত এই কাহিনীৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ উপৰিও শিৱপূৰাণত এই আভাস পোৱা যায়। কবি ভাৰবিয়ে মহাকাব্যৰ সকলো ৰীতি অক্ষুণ্ণ ৰাখি ১৮ টা সৰ্গত 'কিৰাতাজুৰ্নীয়' ৰচনা কৰিছে। প্ৰথম সৰ্গত দ্বৈতবনত নিবাস কৰা যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ বনেচৰ (Forester-spy) এজন আহিছে আৰু দুৰ্যোধনৰ ৰাজ্য শাসন প্ৰণালী সম্পৰ্কে যুধিষ্ঠিৰক বিৱৰি কৈছে। মহাকাব্যখনৰ দ্বিতীয় সৰ্গত প্ৰবল ক্ষোভেৰে ভীমে যুধিষ্ঠিৰৰ নীৰৱতাক দ্ৰোপদীয়ে প্ৰথম সৰ্গত কোৱাৰ দৰে ধীক্ষাৰ দিছে। তৃতীয় সৰ্গত মহৰ্ষি ব্যাসে দিব্যাস্ত্ৰ লাভৰ বাবে অৰ্জুনক তপস্যাৰ পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰে। চতুৰ্থ সৰ্গত কবিয়ে হিমালয় আৰু শৰৎ ঋতুৰ অনুপম বৰ্ণনা দাঙি ধৰে। পঞ্চম সৰ্গত হিমালয়ৰ গভীৰ অৰণ্যত অৰ্জুনৰ প্ৰৱেশৰ বৰ্ণনা। ষষ্ঠ সৰ্গত অৰ্জুনৰ ইন্দ্ৰকিল পৰ্বত আৰোহণ আৰু তপস্যাত নিমগ্ন হোৱাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তম সৰ্গত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই অৰ্জুনৰ কঠোৰ তপস্যা ভংগৰ বাবে স্বৰ্গৰ অঙ্গৰা প্ৰেৰণ কৰিছে। অষ্টম সৰ্গত গন্ধৰ্ব আৰু অঙ্গৰা সকলৰ

জলক্রীড়াৰ বৰ্ণনা। নৱম সৰ্গত সন্ধ্যা সময়, অন্ধকাৰ, চন্দ্ৰোদয় ইত্যাদিৰ মনোৰম চিত্ৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। দশম সৰ্গত অপ্সৰাগণে অৰ্জুনৰ সমীপত বিভিন্ন বিলাসপূৰ্ণ ভঙ্গীমাৰে তপস্যা ভঙ্গৰ চেষ্টা কৰি বিফল হৈছে। একাদশ সৰ্গত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই স্বয়ং মুনি বৈশত উপস্থিত হৈছে আৰু শেষত নিজৰ পৰিচয় দি ভগৱান শঙ্কৰক আৰাধনা কৰাৰ উপদেশ দিছে। দ্বাদশ সৰ্গত অৰ্জুনে ভগৱান শিৱৰ আশীৰ্বাদ লাভ কৰাৰ বাবে ঘোৰ তপস্যা কৰিছে। তেতিয়া এটা গাহৰিয়ে অৰ্জুনক বধ কৰিবলৈ আহে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত কিৰাত বৈশাখী ভগৱান শিৱৰ অৰ্জুনৰ সমীপলৈ আগমন। কিৰাত আৰু অৰ্জুনে একে সময়তে গাহৰিটোক লক্ষ্য কৰি বাণ নিক্ষেপ কৰে। গাহৰিটোৰ মৃত্যু হয়। চতুৰ্দশ সৰ্গত কিৰাত আহি সৈন্যে অৰ্জুনৰ সন্মুখত উপস্থিত হয়। পঞ্চদশ সৰ্গত কিৰাত আৰু অৰ্জুনৰ বাকযুদ্ধ। ষোড়শ আৰু সপ্তদশ সৰ্গত উভয়ে অস্ত্ৰযুদ্ধ। অষ্টাদশ সৰ্গত বাকযুদ্ধ আৰু অৰ্জুনৰ পৰাক্ৰমত প্ৰসন্ন হৈ ভগৱান শিৱই নিজৰ পৰিচয় প্ৰদান কৰে। ইন্দ্ৰাদি দেৱগণৰ আগমন হয়। অৰ্জুনে দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰি দ্বেতবনত থকা যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ উভতি আহে। জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা যুধিষ্ঠিৰক প্ৰণাম কৰাত মহাকাব্যখনৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে—

ব্ৰজ ব্ৰজ ৰিপুলোকঃ পাদপদ্মানতঃ সন্
গদিত ইতি শিৱেন শ্লাঘিতো দেৱসংঘৈঃ ।

নিজগৃহমথ গত্বা সাদৰ পাণ্ডুপুত্ৰো

ধৃতগুৰুজয়লক্ষ্মী ধৰ্মসূনুং নমাম ॥ (১৮.৪৮)

৬৩৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত দ্বিতীয় পুলকেশীৰ 'আইহোল শিলালিপি (Aihole Inscription) ত' কালিদাসৰ লগত ভাৰৱিক প্ৰথিতযশা কবি বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে— "..... স ৰিজয়তাং ৰৱিকীৰ্ত্তিঃ কৰিতশ্ৰিত কালিদাস ভাৰৱিকীৰ্ত্তিঃ ।" ইয়াৰদ্বাৰা অনুমিত হয় যে ভাৰৱি চালুক্যৰাজ দ্বিতীয় পুলকেশীৰ আশ্ৰিত কবি। পাণিনি মুনিৰ অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণৰ টীকাকাৰ জয়াদিত্য

বামনে তেওঁৰ কাশিকাবৃত্তি গ্ৰন্থত ভাৰৱিৰ উল্লেখ কৰিছে। এই গ্ৰন্থ খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাত ৰচিত বুলি অনুমেয়। ইয়াৰ উপৰিও দক্ষিণ ভাৰতৰ কোংগণি ৰজাৰ দানপত্ৰত উল্লেখিত হৈছে যে দুৰ্বিনীত নামৰ এজন ৰাজপুত্ৰই কিৰাতাৰ্জুনীয় মহাকাব্যৰ ১৫ টা সৰ্গৰ টীকা ৰচনা কৰিছিল। এই ৰজা দুৰ্বিনীত খ্ৰীঃ ৬০০ শতিকাৰ কিছু ওচৰে পাজৰে ৰাজত্ব কৰিছিল। এইবোৰ তথ্য ওপৰত ভিত্তি কৰি কোনো কোনো পণ্ডিতে কব খোজে যে ভাৰৱি আনুমানিক ৫৫০ খ্ৰীষ্টাব্দত আৰিভাৰ হৈছিল। জন্মৰ সময় ঠিৰাংকৈ নাপালেও ভাৰৱিৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ আইন তথ্য সম্বন্ধে 'অৱন্তিসুন্দৰী কথা' আৰু 'অৱন্তিসুন্দৰীকথাসাৰ' গ্ৰন্থত কিছু কথা পোৱা যায়। ভাৰৱি কৌশিক গোত্ৰীয় নাৰায়ণ স্বামীৰ পুত্ৰ আছিল। তেওঁৰ উপৰিপুৰুষ প্ৰথমে গুজৰাট প্ৰদেশৰ অন্তৰ্গত আনন্দপুৰৰ অধিবাসী আছিল। পিছত তেওঁলোকে দাক্ষিণাত্যৰ অচলপুৰ (এলিচপুৰ)ত বসবাস কৰিছিল। ভাৰৱিৰ অন্য নাম আছিল দামোদৰ।

ভাৰৱিৰ কিৰাতাৰ্জুনীয় মহাকাব্য বকুল ফুলৰ পৰিমল। এখন মাত্ৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি তেওঁ বিশ্বখ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। সাহিত্য সমালোকসকলে ইয়াক পঞ্চ মহাকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি স্বীকৃতি প্ৰদান কৰিছে। আলংকাৰিকসকলে দিয়া নিয়মানুসৰি কবি ভাৰৱিয়ে তেওঁৰ মহাকাব্যত মন্ত্ৰণা, ক্ষাত্ৰধৰ্ম, যুদ্ধযাত্ৰা আদি ৰাজনৈতিক বিষয়সমূহ; অৰণ্য, পৰ্বত, শৰৎকাল, সূৰ্যোদয়-চন্দ্ৰোদয়, সন্ধ্যা, প্ৰিয়মিলন, জলবিহাৰ, পশু-পক্ষী আদি নৈসৰ্গিক বিষয়সমূহ মনোহাৰী ভাষাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। কিৰাতৰ চতুৰ্থ সৰ্গত বৰ্ণিত হোৱা নিৰাভৰণ গাঁওৰ উপভোগ্য চিত্ৰ হৃদয়স্পৰ্শী—

উপাৰতা পশ্চিমৰাত্ৰিগোচৰাদপাৰয়ন্তঃ
পতিতুং জৱেন গাম্ ।

তমুৎসুকাস্চত্ৰুৰ্বেক্ষনোৎসুকং গৰাং গনাঃ
প্ৰস্নুতপীৰবোধসঃ ॥ (৪.১০)

খীৰতী গাইগৰুবোৰ পথাৰৰ পৰা দ্রুতবেগে ঘৰলৈ উভতি আহিছে আৰু ঘৰত বান্ধি থোৱা পোৱালীবোৰৰ স্নেহত গৰুবোৰৰ ওহাৰৰপৰা গাখীৰৰ বন্যা বৈ অহাৰ উপক্ৰম হৈছে।

প্ৰকৃতি-চিত্ৰণ, বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা, শব্দচয়ন, ছন্দোবিধান, অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ, বসব্যাঞ্জনা আদি আটাইবোৰ বিষয়ত কবি ভাৰৱিয়ে দক্ষতা প্ৰদৰ্শন কৰিছে। উপমা অলংকাৰৰ অতি সুন্দৰ প্ৰয়োগেৰে এটা শ্লোক ৰচনা কৰি ভাৰৱিয়ে 'ছত্ৰ ভাৰৱি' (আতপত্ৰ ভাৰৱি) উপাধি লাভ কৰিছিল। শ্লোকটি নিম্নোক্ত—

উৎফুল্লস্থলনলিনীবনাদমুস্মাদুদ্ধতঃ

সৰসিজসন্তৰ পৰাগঃ।

ব্যাত্যাভিৰ্ৰিয়তি ৱিৱৰ্তিতঃ সমস্তাদাধন্তে

কনকময়াত পত্ৰলক্ষ্মীম্ ॥ (৫.৩৯)

অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰ ভাৰৱিৰ প্ৰিয়। জ্ঞানগৰ্ভ নীতিবাক্যক অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰেৰে অলংকৃত কৰি ভাৰৱিয়ে কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যত বিবিধ অৰ্থগৌৰৱযুক্ত কবিতা সন্নিৱিষ্ট কৰিছে। অৰ্থগৌৰৱৰ বহুল প্ৰয়োগৰ বাবে কোৱা হয়— “ভাৰৱেৰৰ্থগৌৰৱম্”। মূল প্ৰশংসা পদ্যটি এনেধৰণৰ—

উপমা কালিদাসস্য ভাৰৱেৰৰ্থগৌৰৱম্।

নৈষধে পদলালিত্যম্ মাঘে সন্তিত্ৰয়ো গুণাঃ ॥”

উল্লেখনীয় যে এই সংগ্ৰহশ্লোকটিৰ তৃতীয় চৰণ ‘নৈষধে পদলালিত্যম্’ — অংশটিৰ সলনি ‘দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্’ পাঠো পোৱা যায়। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱে তেওঁৰ ‘উপমা কালিদাসস্য’ গ্ৰন্থৰ এটি তত্ত্বগধূৰ প্ৰৱন্ধত এই বিষয়ে বিশদ আলোচনা দাঙি ধৰিছে। গুৰোঃ ভাৰঃ = গৌৰৱম্। অৰ্থস্য গৌৰৱম্ = অৰ্থ গৌৰৱম্। ভাৰৱিৰ বাক্যই গুৰুৱদৰে লৌকিক আৰু আধ্যাত্মিক বিষয়ৰ নানা উপদেশ প্ৰদান কৰে। সেয়েহে তেওঁক কোৱা হয় অৰ্থগৌৰৱযুক্ত বাক্যৰ

স্ৰষ্টা। টীকাকাৰ মল্লিনাথে কৈছে— অৰ্থগৌৰৱৰ মানে অৰ্থভূয়স্থ (Depth of meaning)। অৰ্থগৌৰৱেই ভাৰৱিৰ কবিতাৰ বৈশিষ্ট্য সম্পাদক— ‘মনঃ প্ৰিয়ামথ নিশ্চিত্য গিৰং গৰীয়সীম্’। কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গতেই ভালেমান অৰ্থগৌৰৱযুক্ত শ্লোকাংশ পোৱা যায়—

(ক) ন হি প্ৰিয়ং প্ৰৱক্তমিচ্ছন্তিমূষা হিতৈষণঃ ॥ (১.২)

(খ) হিতং মনোহাৰি চ দুৰ্লভং ৱচঃ ॥ (১.৪)

(গ) সদানুকূলেষু হি কুৰ্বতে ৰতিং
নৃপেষ্বমাতেষু চ সৰ্বসম্পদঃ ॥ (১.৫)

(ঘ) ৱৰং ৱিবোধোহপি সমং মহাত্মাভিঃ ॥ (১.৮)

(ঙ) গুণানুৰোধেন বিনা ন সৎক্ৰিয়া ॥ (১.১২)

(চ) অহো! দুৰন্তা বলৱদিৰোধিতা ॥ (১.২৩)

(ছ) অমৰ্ষশূন্যো ন জনস্য জন্তুনা
ন জাতহাৰ্দেন ন ৱিদ্দিষাদৰঃ ॥ (১.৩৩)

(জ) পৰৈৰপৰ্যাসিত ৱীৰ্য সম্পদাং
পৰাভৰোহুঃ সৰ এৱ মানিনাম্ ॥ (১.৪১)

(ঝ) শমেন সিদ্ধিং মুনয়ো ন ভূভূতঃ ॥ (১.৪২)

কবি ভাৰৱিয়ে মহাকাব্যখনৰ আৰম্ভণিতেই অসন্দ্বিগ্ধাৰ্থ আৰু সুন্দৰ শব্দবিশিষ্ট বাক্য প্ৰয়োগৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছে— “স সৌষ্ঠৱৌদাৰ্যৰিশেষ শালিনীং বিনিশ্চিতাৰ্থমিতি বাচমাদদে” ॥ (১.৩)

দ্বিতীয় সৰ্গত অৰ্থগৌৰৱৰ প্ৰয়োগ কবিয়ে এনেদৰে স্বীকাৰ কৰিছে—

স্মৃষ্টানপদৈৰপাকৃতানচন স্বীকৃতমৰ্থগৌৰৱম্।

ৰচিতপৃথগৰ্থত গিৰাং নচসামৰ্থমপোহিত্ত্ব কচ্চি ॥ (২.২৭)

অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰ আৰু শ্লেষ অলংকাৰৰ সহায়েৰে কবি ভাৰৱিয়ে কিৰাতাজুৰ্নীয় মহাকাব্যত অসংখ্য অৰ্থগৌৰৱযুক্ত কবিতাৰ বিন্যাস কৰিছে। ‘ৱিয়মোহপি ৱিগাহতে নয়ঃ’ (২.৩) — আদি কবিতাংশ শ্লেষমূলক অৰ্থগৌৰৱৰ উদাহৰণ।

ভাৰৱি ৱৈদৰ্ভী ৱীতিৰ কবি। অৱশ্যে তেওঁৰ এই

ৰীতি কালিদাসৰ ৰচনাৰীতিৰপৰা কিছু পৰিমাণে পৃথক। কিয়নো, ভাৰৱিৰ ৰচনাত ওজোপুণৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। মধুৰ শব্দযোজনাৰে সুকুমাৰ কবিতা ৰচনা কৰা কবি কালিদাসৰ কবিতাৰ ঠাইত ভাৰৱিৰ কবিতা দুৰূহ অথচ দ্ব্যর্থহীন শব্দচয়নেৰে পৰিপক্ক। ক্লিষ্ট পদাৱলীৰ সমাসবদ্ধ পাঠো কিন্তু হৃদয়গ্ৰাহী আৰু মনোৰম হৈ ধৰা দিছে। পদ্যৰ মাজতো গদ্যৰ নিচিনা ভাষাৰ স্বচ্ছন্দতা পৰিলক্ষিত হয়। কিৰাতাৰ্জুনীয় মহাকাব্যৰ টীকাকাৰ মল্লিনাথে ভাৰৱিৰ কবিতা নাৰিকল ফলৰ লগত তুলনা কৰিছে। যিদৰে নাৰিকলৰ বাহাৰৰণ আঁতৰাইহে ভিতৰৰ সুস্বাদু ফল আৰু মিঠা পানী খাব পাৰি—ঠিক সেইদৰে ভাৰৱিৰ কবিতাৰ ক্লিষ্ট পদাৱলীৰ অৰ্থ ভাঙি-পাতি চাইহে বসগ্ৰাহী পাঠকে ইচ্ছানুযায়ী কাব্যৰস পান কৰিব পাৰে। মল্লিনাথৰ উক্তিটো নিম্নোক্ত—

নাৰিকেলফলসন্মিতং বচো ভাৱৰেঃ
সপদি তদ্বিভজ্যতে।
স্বাদয়ন্তু বসগৰ্ভনিৰ্ভৰং সাৰমস্য
বসিকায়থেপ্তিতম্ ॥

বিচিত্ৰ ৰচনাৰীতিৰ সমাবেশ ঘটাবলৈ কবি ভাৰৱিয়ে কিৰাতৰ পঞ্চদশ সৰ্গত সৰ্বতোভদ্ৰ, যমক, পাদান্তাদিয়মক, পদাদি যমক, প্ৰতিলোমানুলোম পাদ, প্ৰতিলোমানুলোমাৰ্ধ, গোমুত্ৰিকাবন্ধ, সমুৎপাদক, অৰ্ধভ্ৰমক ইত্যাদি কৃত্ৰিম বন্ধপ্ৰয়োগ কৰিছে। দৃষ্টান্তৰূপে সৰ্বতোভদ্ৰ লক্ষণযুক্ত এটি কবিতাৰ উল্লেখ কৰা হ'ল—

দেৱাকানিনিকারাদে বাহিকা স্ব স্ব কাহিৰা।

কাকাৰেভভৰেকাকা নিস্বভৱাভৱনি ॥ (১৫.২৫)

ভাৰৱিৰ বিচিত্ৰ কাব্যকলাৰ অন্যতম চমৎকাৰী উদাহৰণ হৈছে একাক্ষৰবদ্ধ শ্লোকৰ সমাবেশ—

ন নোননুমো নুমোনো নানা নানাননা ননু।

নুমোহনুমো ননুমেনো নানেনা নুনুনুনু ॥
(১৫.১৪)

অনেক ক্ষেত্ৰত আকৌ এটা শ্লোকৰ একাধিক অৰ্থ ওলায়। আনকি তিনিটাকৈ অৰ্থ টীকাকাৰসকলে ভাঙি দেখুৱাইছে। অতি কৌশলপূৰ্ণভাবে ভাৰৱিয়ে কিৰাতাৰ্জুনীয় মহাকাব্যৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ প্ৰথম শ্লোকত 'শ্ৰী' শব্দ আৰু অন্তিম শ্লোকত 'লক্ষ্মী' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ১৮ টা সৰ্গযুক্ত এই মহাকাব্যখনৰ চতুৰ্থ সৰ্গটো আটাইতকৈ সৰু। সেই সৰ্গত ৩৮ টা শ্লোক আছে। তেনেদৰে একাদশ সৰ্গটো আটাইতকৈ ডাঙৰ। তাত ৮১ টা শ্লোক আছে। প্ৰথম সৰ্গৰ নামকৰণ কৰা হৈছে—'বনেচৰাগমনম্'। এই প্ৰথম সৰ্গৰ ছন্দোবিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে প্ৰথম পদ্যৰ পৰা ৪৪ নং পদ্যলৈ বংশস্বৰিল ছন্দ; ৪৫ নং পদ্যটি পুষ্পিতাগ্ৰা ছন্দ; ৪৬ নং শ্লোক অৰ্থাৎ অন্তিম পদ্যটি মালিনী ছন্দত ৰচিত। তেনেদৰে আন আন সৰ্গবোৰৰ ছন্দোচয়ন মন কৰিবলগীয়া। কিৰাতাৰ্জুনীয় মহাকাব্যৰ নাযক আছিল অৰ্জুন। প্ৰধান বস হৈছে—বীৰবস। কাব্যফল হৈছে—পাণ্ডুপাত আদি দিব্যাঙ্গলাভ। টীকাকাৰ মল্লিনাথে কিৰাতাৰ্জুনীয়ৰ ওপৰত ৰচনা কৰা টীকাটোৰ নাম হৈছে—'ঘন্টাপথ'। ■

Synthesis of Karma and Nisharma^K₃ in Gita Ethics

Pampi Das

T.D.C. 3rd Semester

*"dharmashya hi aapabargashya
narthoharthayapa kalpate
narthoshya dharmyaikantashya
kama lavaya hi smrita it"*

Through this 'shloka' we came to know that, "Aim of religion is to give absolve to human life. Religious function is not for earning avocation. Again, who celebrate excessive religion, he can't use avocation progress for "Bishay Bhoge".

Gita is essentially a philosophy of action. It recognises the truth that avocation is not important themes of our life, Gita believe this fact that truth is like a heaven, and inaction or inertia is not possible in human life. Even we sleep and breath, we engaged in some kind of action. In action or Nish Karmatya is no ethical ideal. So, there is a concept of Gita is, "Karmay Dharma." If we are engaged in some kind of work, than we get salvation and we keep ourself deliverance from the soul. Because our life is also a very

important part of Gita. Like Gita or Mahabharata in our life also, every man play an important role in different character and different concept. So, in our life, there is full of action and emotional incidents, like Gita.

Giving up of acts out of ignorance or frustration is Tamasika Jaya Rinouncing. action an account of fear of their consequence, Rajatic Jaya. The doing of actions with a detached mind is true ethical perspective. It is the only sattvic attitude. According to Gita whatever conduct exposes our real unity which is so idealism, with god is the right action. In the Budhistic ethics morality is necessary for a good life, but there is no indication of a necessary relation between the moral law and the purpose of the universe. Ethics in Budhism, is a more or less end in itself. Budha avoids the tendency of making those metaphysical questions which are beyond the human mental frame

to answer. Gita bases its ethics on metaphysical foundation. The moral purpose reveals the teleological cosmic evolution. Any acts tending towards self completeness is moral value. The finite Jiva and Soul should try to recognised them as a member of a wider whole—and if possible the evident whole – God it is no this philosophy that secular or semispirituality goal of human welfare has been reconciled with the purchy goal of Moksha or realisation of God.

It is not by renouncing the acts, that we can attain or realize this ideal. The unattached spirit has not come only by avoiding action and the path of renouncing actions cannot lead to God relisation (Adhyaya 3, Shloka 4).

*“tastvividriyani mansa
niyamyuabhaterjuna
karmendriyaith karmyogam
saktah sa visisyate.”*

(Shloka 7, Adhyay 3)

Only those men who control the senses through rational will (Manas), and perform their duties with a detached spirit, are following the ethical part. The path of abandonment of action or pursuing non-fictional and

non-action bads to demerit because, Prajapati Brahma while creating the universe exhorted both men and gods to acts for mutual welfare which alone will ensure abiding happiness for all (shloka 10, Adhyay 3). Those who indulge in sensuous pursuits or satisfy their appetites without offering libations to God, go on adding demerit. All the living being emanate from vegetation, which is secured by regular rains - The rains are rewarded of Yajna aimed at propitiating the God of rain or the supreme God.

The doctrine of Svadharma preachers disinterested action with a view to elimination the ego (Ahamkara) and enable to one realise the oneness of the Jiva with Paramatma. In Gita, “Sri Bhagabana” said that –

*“karmanavadhikarstyai ma
falesu kadason
ma karmafalehetubhurma te
sangaastyakarmani.”*

Therefore, in this world all the creature live here, on the direction of God and didd also. Because,
*“basangshi tiranai yatha bihaya
nabani grignati Naroaparani
tatha sarinani bihaya tirna -
na ananya aangyani nabani dehi” ■*

[Sources are – “Indian Philosophy & “Bhagavat Gita”]

